

KADA SENOJI LIETUVOS VALSTYBĖ TAPO IMPERIJA IR NUSTOJO JA BŪTI? ATSAKYMAS Į LIETUVIŠKĄ KLAUSIMĄ, NAUDOJANTIS ESTIŠKU METODU*

Zenonas Norkus

Profesorius habilituotas socialinių mokslų daktaras

Vilniaus universiteto

Filosofijos fakulteto Sociologijos katedra

El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt

Įvadas

Straipsnyje siekiama atsakyti į klausimus, su kuriais neišvengiamai susiduria tezė, kad senoji Lietuvos valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) – buvo imperija: kada prasidėjo ir kada baigėsi imperinis laikotarpis jos istorijoje? Straipsnis tęsia autoriaus straipsnius, kuriuose senosios Lietuvos valstybingumo istorija nagrinėjama lyginamosios imperijų sociologijos požiūriu¹.

* Autorius dėkoja Aleksandro von Humboldto fondui už stipendiją stažuotei Berlyno Europos lyginamosios istorijos kolegijoje (*Berliner Kolleg für vergleichende Geschichte Europas*); Šis straipsnis ir yra vienas tos stažuotės vaisių. Už svetingumą taip pat dėkoja Berlyno laisvojo universiteto (*Freie Universität Berlin*) profesoriams Arndui Bauerkämperui ir Jürgenui Kockai.

¹ Žr. Norkus Z. Apie antrąjį Kijeva, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // *Politologija*: 2007, Nr. 1 (45), p. 3–78; *jo paties*. The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires // *World Political Science Review*. 2007, vol. 3 (4), <http://www.bepress.com/wpsr/vol3/iss4/art4/>; *jo paties*. Ar LDK buvo imperija? // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos'. Sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 205–261; *jo paties*. Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 22, p. 9–38.

Tradicinės hermeneutinės metodologijos požiūriu atsakyti į klausimą, kada kuri nors valstybė tapo imperija, labai paprasta: tada, kai tos valstybės valdovas vainikavosi imperatoriumi. Lyginamajai imperijų sociologijai, ieškančiai ir aptinkančiai imperijų ir už Vakarų civilizacijos, kurioje imperijos vienaip ar kitaip siejasi su simboliniu senovės Romos paveldu, ribų, toks atsakymas netinka. Imperija joje vadinama ir, pavyzdžiui, XV–XVI a. pradžios actekų valstybė dabartinės Meksikos teritorijoje, nors jos valdovai nei ką girdėjo, nei galėjo girdėti apie Romos imperiją ir jos imperatorius.

Iš kitos pusės, argi vainikuotis imperatoriumi pakanka, kad politija taptų imperija? 1804 m. sukilę Haičio juodaodžiai imperatoriumi (Napoleono pavyzdžiu) paskelbė savo vadą Jeaną-Jacques'ą Dessalines'ą (valdė 1804–1806). Haičio istorikai (aiškiai labai nuoseklūs istorikai) jį tokiu tebelaičiu, o J.-J. Dessalines'o atminimas haitiečiams toks pat brangus, kaip mums Traidenio² ar

² Haitiečių Mindaugas buvo sukilėlių vadas François-Dominique Toussaint-Louverture'as (1743–

Vinco Kudirkos. Galima paprieštarauti, kad jokia kita valstybė Haičio imperija nepripažino. Bet štai jau XX a. dievinęs Napoleoną pirmasis Centrinės Afrikos Respublikos diktatorius Jeanas-Bedellis Bokasa 1976 m. paskelbė savo šalį imperija, o pats vainikavosi imperatoriumi, išskilmėms išleisdamas sumą, lygią pusei metinio savo šalies biudžeto. Keletą metų (iki 1979-ųjų) pasaulio politiniame žemėlapyje egzistavo Centrinės Afrikos Imperija. Tokia ja pripažino ir kitos šalys, visų pirma Prancūzija. Atmintyje įstrigo programos „Vremia“ siužetas, kaip atskridęs į Maskvą Centrinės Afrikos Imperijos imperatorius glėbesčiuojasi su vienu iš tuometinės Sovietų Sąjungos vadų. Bet ar jo šalis buvo „tikra“ imperija, o jos valdovas – „tikras“ imperatorius?

Bendriau reikia klausti: jeigu gali būti nepripažintų valstybių (pvz., Čėčėnija 1996–2000 m., kurios nepripažino netgi Lietuva), tai kodėl negali būti nepripažintų imperijų ir nevainikuotų imperatorių? Straipsnio autoriaus nuomone, gali būti ne tik nepripažintų valstybių, bet ir imperijų. Tada reikėtų aiškintis, pagal kokius kriterijus skirti imperijas nuo tokių politijų³, kurios nėra imperijos (net jeigu tokiomis skelbiasi)? Autoriaus nuomone, kurią jis susidarė nagrinėdamas

1803). Prancūzams sučiupus Louverture'ą, jo bendražygis Dessalines'as sėkmingai užbaigė kovą už Haičio nepriklausomybę.

³ Čia ir toliau Arvydo Štiogerio lietuvių kalboje legalizuotas (žr. jo verstą knygą *Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius, 1999, p. 16, 688, 695) žodis „politija“ vartojamas angliškam žodžiui „*polity*“ versti. „Politijos“ – tai ne vien tik valstybės, bet ir įvairūs žmonių junginiai (pvz., gentys, genčių sąjungos, žemės), kariaujantys tarpusavyje karus ir rengiantys teismus savo narių konfliktams spręsti. Šis straipsnis per trumpas, kad būtų galima bent šiek tiek aptarti politijos, valstybės ir imperijos sąvokų skirtumus bei santykius.

margą imperiologinę literatūrą, geriausias imperijos apibrėžimas būtų toks: imperija yra didelio ploto suvereni politija, kuri turi bet kuriuos tris (bet gali turėti ir visus keturis) požymius iš toliau pateikiamų: 1) vykdo plačią teritorinę ekspansiją; 2) yra hegemonė tarptautinėje sistemoje arba siekia ja tapti; 3) yra etniškai ir kultūriškai heterogeniška ir turi politiškai vyraujančią etninę grupę; 4) jos teritorija dalijasi į dominuojančią metropoliją ir jai pajungtą periferiją.

Šiame apibrėžime tik suverenumas ir dydis traktuojami kaip būtini imperijos požymiai, o likusieji gali vienas kitą atstoti, nors jų turi būti pakankamai daug, kad sudarytų „kritinę masę“. Tokio tipo apibrėžimas pagrįstas Ludwigo Wittgensteino šeiminių panašumų idėja⁴. Mėginimas paaiškinti, kodėl būtent šis apibrėžimas atrodo esąs tinkamiausias, paverstų šį straipsnį nelabai tinkamu istorinio žurnalo puslapiams. Todėl tai padarysiu kur nors kitur (nors svarbiausi dalykai jau pasakyti pirmiau nurodytose autoriaus publikacijose), o šiame straipsnyje skirsiu dėmesį tik vienam iš dviejų būtinųjų imperijos požymių: teritorijos dydžiui.

Kodėl teritorijos dydis yra toks svarbus imperijos požymis, gerai paaiškina amerikiečių tyrėjas Peteris Turchinas: „Svarbiausias kintamasis (*key variable*) yra dydis. Kai valstybės yra pakankamai didelės, joms priklauso etniškai skirtingi žmonės; tai daro jas daugiaetninėmis valstybėmis. O dėl komunikacijos sunkumų ikiindustrialiais laikais didelės valstybės turėjo naudotis daugeliu *ad hoc* būdų, susietų tolimas

⁴ Žr. *Norkus Z. Apie klasikinę ir neklasikinę sąvokų darybą socialiniuose ir kultūros moksluose: minimalūs ir maksimalūs apibrėžimai, šeiminiai panašumai ir nerūšios aibės // Problemos*. 2009, Nr. 75, p. 94–111.

teritorijas su centru. Viena iš tipišku priemonių buvo inkorporuoti kaimynus kaip uždarus vienetus (*self-contained units*), apdėti juos duokle ir perimti jų tarptautinius santykius, tačiau vidaus klausimus palikti spręsti jiems patiems. Dėl tokio palaiptinio kaupimo proceso valdžios grandinės būna sudėtingos, o vienoje valstybėje koegzistuoja heterogeniškos teritorijos.⁵

Tačiau kokio gi dydžio turi būti politija, kad galėtume pripažinti ją imperija? Didelė laimė, kad atsakydami į šį klausimą turime kuo pasiremti. Tai estų (drauge ir amerikiečių) politologo Reino Taageperos tyrimai. Jie vertingi ne tik tuo, kad pateikia išplėtotą kliometrinių metodiką, kaip pagal teritorijos dydį atpažinti imperijas. Šioje metodikoje formuluojami ir pagrindžiami kriterijai, leidžiantys identifikuoti svarbiausias imperijų istorijos gaires: kada imperijos atsiranda, pasiekia brandą ir žlunga? Iš tikrųjų, netgi Roma nebuvo imperija nuo pat savo atsiradimo laikų, o ja tapo tik po ilgų šimtmečių, kai buvo tik viena iš Italijos polių (miestų-valstybių). Imperijos žlugimas – tai nebūtinai ir valstybės žlugimas. Nustojusios būti imperijos, Prancūzija, Didžioji Britanija, Nyderlandai tebeegzistuoja kaip „normalios“ ar „paprastos“ tautinės valstybės (gal kada nors taip atsitiks netgi su Rusija).

Įtaręs, kad gal LDK buvo imperija, tyrėjas lietuvis tiesiog neturi teisės ignoruoti R. Taageperos kliometrinių metodikos. Ši metodika ir yra tas „estiškas metodas“, minimas straipsnio antraštėje. Vadinti šią metodiką „estiška“ šioks toks pagrindas yra dar ir dėl to, kad jau sovietiniais laikais

estų istorikai pasižymėjo ir išgarsėjo kaip kliometrijos pionieriai – ją taikė agrarinėje istorijoje⁶. Skaitytojo dėmesiui siūlomame straipsnyje kliometriniai metodai, kuriuos tuo pat metu emigracijoje gyvenęs jų tautietis išplėtojo imperijų istorijai tirti, pritaikomi LDK imperinei istorijai. Šiems „estiškiems“ metodams išaiškinti skirta pirmoji straipsnio dalis.

Kaip pamatysime, pats kliometrines imperiologijos pionierius į savo empirinę medžiagą įtraukė ir Lietuvos istoriją. Deja, jis ją nagrinėja tik kaip Lietuvos–Lenkijos imperijos istorijos dalį. Be to, jo duomenyse daug faktinių netikslumų ir netgi klaidų, o pati analizė neišsami arba visi jos rezultatai taip ir liko nepaskelbti. Mat netgi „jungtiniam“ Lietuvos–Lenkijos atvejui jis nepateikia visų tų dydžių ir datų, kurias būtų galima apskaičiuoti pagal jo metodiką. Tad antroje šio straipsnio dalyje autorius dėsto savo paties „estiško“ tyrimo rezultatus. Šiame tyrime Lietuvos istorija atskirta nuo Lenkijos, o faktiniai R. Taageperos netikslumai bei klaidos – ištaisytos. Straipsnio pabaigoje pateikiamos praktinės išvados, kada turėtume ar galėtume minėti Lietuvos imperijos sukaktis.

1. Kodėl (teritorijos) dydis yra svarbus (imperijai) dalykas? Reino Taageperos hologeistinės imperijų kliometrijos idėjos

Lietuvoje R. Taagepera (g. 1933 m.) daug kam žinomas kaip kartu su Romualdu Misiūnu parašytos knygos „Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980“

⁵ Turchin P. War and Peace and War. The Life Cycles of Imperial Nations. New York, 2006, p. 3.

⁶ Žr., pavyzdžiui, *Каж Ю. К типологии крестьянских хозяйств в Эстонии XIX века. Таллин, 1975.*

autorius⁷. Politikos mokslų specialistai gerai žino ir labai vertina R. Taageperos tyrimus, skirtus kurti ir tobulinti kiekybinius indeksus, matuojančius įvairius rinkimų sistemų aspektus, taip pat analizuoti tų sistemų skirtumų įtaką politikos procesams⁸. Nuo 1991 m. R. Taagepera gyvena Estijoje, aktyviai dalyvauja šalies akademiname ir politiniame gyvenime: jis dirbo politikos mokslų profesoriumi Tartu universitete (iki 1998 m.), 1992 m. kandidatavo prezidento rinkimuose (surinko 23% balsų), buvo vienas naujos politinės partijos *Res Publica*, 2003 m. parlamento rinkimuose gavusios daugiausia balsų, įkūrėju. Bet veikiausiai mažai kas žino, kad jis yra ir kiekybinių imperiologinių tyrimų pionierius ir (ko gero) ligi šiol nepranoktas lyderis⁹.

Baigęs fizikos studijas JAV ir Kanadoje ir kurį laiką dirbęs *DuPont Co* korporacijoje pramonės technologijos (*angl. industrial research*) tyrėju, R. Taagepera toliau studijavo tarptautinius santykius ir galiausiai tapo politikos mokslų profesoriumi Kalifornijos universitete Irvine. Nesunku nuspėti, kas jauną mokslininką estą, kuris, būdamas vienuolikos, 1944 m. turėjo palikti gimtinę, paskatino susidomėti politikos mokslais ir pamėginti imperijų tyri-

mams pritaikyti tikslųjų mokslų studijose įgytas žinias. Iš visų imperijų jį labiausiai domino ir tebedomina vienos, kuri vadinosi tai Rusija, tai Sovietų Sąjunga, ateitis. Tai rodo ir jau Estijoje parašyta nuodugni studija „Finougrų respublikos ir Rusijos valstybė“¹⁰, kurią persmelkia viltis, kad Rusijos imperijos dezintegracijos procesas 1991 m. nepasibaigė, bet tęsis toliau, atskeldamas nuo valstybės, kuri dabar vadinasi „Rusijos Federacija“, vis naujas teritorijas. Šiame darbe estų tyrinėtojas į jam rūpintį klausimą gilinasi, taikydamas kokybinį atvejo tyrimo metodą. Mums šiame straipsnyje įdomiausi jo ankstyvesnieji darbai, kuriuose taikomi kiekybiniai (kliometriniai) metodai.

Pirmąjį mėginimą taikyti kliometrinis metodus aptinkame pačioje pirmoje R. Taageperos politologinėje publikacijoje – 1968 m. paskelbtame straipsnyje „Imperijų augimo kreivės“, kuriame lyginamos keturios imperijos: senovės Roma, Osmanų imperija, JAV ir Moskovija–Rusija¹¹. Pagrindinė straipsnio išvada – imperijų teritorinės ekspansijos procesą tiksliausiai vaizduoja vadinamoji logistinė funkcija $T(t) = 1/1 + e^{-t}$, kurios grafikas primena S raidę – vidurinėje dalyje nesiskiria nuo rodiklinės funkcijos grafiko, o viršutinėje, kai jos vaizduojamas procesas artėja prie „prisotinimo ribos“, „išsitėsia“¹².

⁷ Žr. Misiūnas R., *Taagepera R. Baltijos valstybės: priklausomybės metai. 1940–1980.* Vilnius, 1992. Pirmas knygos leidimas (anglų kalba) išėjo 1983 m.

⁸ *Taagepera R., Shugart M. S. Seats and Votes: the Effects and Determinants of Electoral Systems.* New Haven, 1989; *Taagepera R. Predicting Party Sizes: the Logic of Simple Electoral Systems.* Oxford, 2007; *jo paties. Making Social Sciences More Scientific. The Need for Predictive Models.* Oxford, 2008.

⁹ Žr. taip pat: <http://www.ut.ee/teaduskond/Sotsiaal/Politoloogia/cv/taagepera.htm> [žiūrėta 2009 m. balandžio 24 d.].

¹⁰ *Taagepera R. The Finno-Ugric Republics and the Russian State.* London, 1999.

¹¹ Žr. *Taagepera R. Growth Curves of Empires // General Systems.* 1968, vol. 13, p. 171–176.

¹² T pateiktoje formulėje reiškia teritoriją, t – laiką, o e yra vadinamasis Eulerio skaičius – natūralaus algoritmo funkcijos pagrindas, kurio reikšmė apytiksliai lygi 2,71828.

Dėl riboto tiriamų atvejų skaičiaus gauto rezultato negalima statistiškai reikšmingu būdu apibendrinti. Be to, R. Taageperai imperijų teritorinės ekspansijos dinamika rūpėjo ne pati savaime, o tik kaip vienas iš galimų pagrindų numatyti imperijų gyvavimo trukmę – taigi ir pagrįsti bent jau tikimybinę prognozę, kiek ir kada tikėtinas sovietinės imperijos griuvimas, kurio vienas padarinių galėtų būti ir Baltijos šalių nepriklausomybės atkūrimas. Todėl estų tyrinėtojas savo tyrimą praplėtė ir pratęsė, mėgindamas į tiriamų atvejų aibę įtraukti *visas* kada nors egzistavusias imperijas.

Šiuo užmoju R. Taageperos tyrimai įsilieja (ir ją ryškiai reprezentuoja) į tą lyginamųjų socialinių tyrimų, kurio Raoulis Narollis siūlė vadinti hologeistiniais (angl. *hologeistic*) kryptį¹³. Priešdėlis „holo“ žodyje „hologeistinis“ sako, kad tai tyrimai, kuriuose kiekybinės (statistinės) analizės objektas yra duomenys apie kultūrinių ir socialinių makrosistemų savybes. Kintamieji, apie kurių įverčius ieško informacijos tyrinėtojas, yra savybės, kurias galima predikuoti tik visai visuomenei, kultūrai, imperijai (pvz., plotas, gyventojų skaičius, bendrasis vidaus produktas, trukmė ir pan.). Šaknis „geistinis“ (nuo senosios graikų kalbos žodžio Γαῖα – Žemė) rodo, kad generalinę tyrimo populiaciją sudaro visi Žemėje kada nors egzistavę tyrinėtoją dominančių kultūrinių ir socialinių makrosistemų atvejai.

Tiesa, tyrinėtojas, pasišovęs atlikti hologeistinį tyrimą, neprivalo analizuoti visų šios populiacijos atvejų duomenų. Jis gali atsitiktinės atrankos ar kitokiu statistinės metodologijos toleruojamu būdu iš socialinių ir kultūrinių makrosistemų visumos atrinkti imtį, surinkti duomenis apie į ją patekusius atvejus ir atlikti jų statistinę analizę, kuria siekia patikrinti tam tikrą hipotezę ar hipotezes apie kintamųjų, nusakančių visuomenių, kultūrų ar imperijų savybes, ryšį. Jeigu imtis pakankamai didelė, jo gauti koreliacijos ir regresijos koeficientai gali būti statistiškai reikšmingi visai generalinei populiacijai.

Hologeistiniai tyrimai savo aukso amžių išgyveno kaip tik septintajame ir aštuntajame XX a. dešimtmetyje. Plačiausiai jie buvo daromi kultūrinėje antropologijoje. Šio dalyko atstovai tokiems tyrimams dažniausiai naudojo ir tebenaudoja tarpuniversitetinio konsorciumo „Žmonių santykių srities laikmenos“ (*Human Relations Area Files (HRAF)*) duomenų bazes. Ši tyrimų organizacija 1949 m. buvo įsteigta prie Yale'io universiteto (JAV) tarpkultūriniais ir tarptautiniams duomenims kaupti ir sisteminti. Sociologijoje ir politologijoje garsiausi tokių tyrimų pavyzdžiai yra Roberto B. Textoro, Roberto Marsho, Tedo Gurro, Rudolpho J. Rummelio darbai¹⁴.

Nekelia abejonių, kad šie darbai ir buvo R. Taageperos lyginamųjų hologeistinių imperiologinių tyrimų įkvėpimo šaltinis.

¹³ Naroll R. A Holonational Bibliography // Comparative Political Studies. 1972, vol.5 (2), p. 211–230. Žr. taip pat Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008, p. 112–113.

¹⁴ Žr. Textor R. B. A Cross-Cultural Summary. New Haven, 1967; Marsh R. M. Comparative Sociology. A Codification of Cross-Societal Analysis. New York, 1967; Gurr T. R. Why Men Rebel. Princeton, 1970; Rummel R. J. The Dimensions of Nations. Beverly Hills, 1972.

Tiesioginiai jo pirmtakai buvo Roberto L. Carneiro¹⁵, Louiso A. Marano¹⁶, Raoulio Narollio¹⁷ hologeistiniai statistiniai tyrimai. Juose statistškai analizuojami politinių darinių Žemėje dydžio ir skaičiaus kaitos duomenys. Daroma išvada, kad per ilgą laiką plečiasi didžiausių tam tikru laiku Žemėje egzistuojančių politijų teritorijos, didėja gyventojų skaičius, mažėja bendras jų skaičius ir auga vidutinis politijos dydis.

Romos imperija stulbino amžininkus savo dydžiu (apie 5 mln. km² didžiausio išsiplėtimo valdant imperatoriui Trajanui laikais) ir gyventojų skaičiumi (apie 88 mln. tuo pat metu). Tačiau tie skaičiai nėra labai dideli, palyginti su šių dienų didžiausių pasaulio valstybių teritorijų dydžiais ir (ypač) gyventojų skaičiais. Šiuo metu pasaulyje egzistuojančių valstybių skaičius (apie 200)¹⁸ yra mažesnis už vien tik šiuolaikinės Vokietijos teritorijoje XVII–XVIII a. egzistavusių beveik visiškai suverenių (po 1648 m. Vestfalijos taikos) politijų skaičių. Jis yra labai mažas, jeigu jį lyginsime su

tais laikais ar teritorijomis, kur ordos, giminės, gentys, genčių sąjungos buvo vienintelės politinės organizacijos formos, kartu būdamos ir jos vienetai.

Ekstrapoliuodamas didžiausių politijų didėjimo ir bendro jų skaičiaus mažėjimo tendencijas į ateitį, L. Marano numatė, kad politinis pasaulio suvienijimas, kai visa Žemės sausuma atsidurs vienos pasaulio vyriausybės valdžioje, įvyks apie 3500-uosius metus. R. L. Carneiro teigė, kad tai įvyks 2300 m., o „optimistiška“ R. Narollio nuomone, yra 50% tikimybė, kad tai atsitiks jau apie 2200 m. Viena prielaidų, kuria šis amerikiečių tyrinėtojas grindė savo „optimizmą“, buvo tokia: „Taigi, nuo šiol Žemėje visada bus mažiausiai tokio pat dydžio kaip Sovietų Sąjunga valstybė. Numatomoje ateityje nėra jokio pagrindo tikėtis, kad Sovietų Sąjunga sumažėtų ar suskiltų į gabalus.“¹⁹

Epitetą „optimistiška“ rašome kabutėse, nes mažos tautos atstovui – ar jis būtų estas, ar lietuvis – tokios prognozės gali pasirodyti labiau pesimistinės, negu optimistinės. Dar pesimistiškesnės jos turėjo atrodyti aštuntajame dešimtmetyje, kai, ėmęsis hologeistinių politinės unifikacijos ir teritorinės koncentracijos procesų Žemės rutulyje tyrimų, tyrėjas estas galėjo tik svajoti apie gimtosios šalies nepriklausomybės atkūrimą. Šių tyrimų rezultatus R. Taagepera išdėstė trijuose vienas po kito paskelbtuose straipsniuose, kurie aprėpia laikotarpį nuo 3000 m. pr. Kr. iki 600 m.²⁰

¹⁵ *Carneiro R. L. Political Expansion as an Expression of the Principle of Competitive Exclusion // R. Cohen, E. R. Service. (Eds.). Origins of the State: the Anthropology of Political Evolution. Philadelphia, 1978, p. 205–223; jo paties. The Political Unification of the World: Whether, When, and How – Some Speculations // Cross-Cultural Research. 2004, vol. 38 (2), p. 162–177.*

¹⁶ *Marano L. A. A Macrohistorical Trend Toward World Government // Cross-Cultural Research. 1973, vol. 8 (1), p. 35–40.*

¹⁷ *Naroll R. Imperial Cycles and World Order // Peace Research Paper. 1967, vol. 7, p. 83–101.*

¹⁸ Tikslų skaičių nurodyti keblu, nes ne visi faktiškai nepriklausomi politiniai dariniai yra tarptautiškai pripažinti, o kai kurios pripažintos valstybės (pvz., Somalis) egzistuoja „tik popieriuje“ – yra suskilusios į kelis iš tikrųjų nepriklausomus ir tarpusavyje kariaujančius darinius.

¹⁹ Cit pagal: *Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Politics: Context for Russia // International Studies Quarterly. 1997, vol. 41, p. 487–488.*

²⁰ *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size // Social Science Research. 1978, vol. 7, p. 108–127; jo paties. Size Duration of Empi-*

Straipsnį, kuriame aptariamas 600 m. pr. Kr.–600 m. laikotarpis, estų mokslininkas baigė pažadu netrukus paskelbti jo tęsinį, kuriame būsiąs nagrinėjamas 600–1200 m. laikotarpis²¹. Šio pažado R. Taagepera neištesėjo²². Tik po 20 metų jis grįžo prie kliometrinės imperiologijos problematikos – aptarė laikotarpį nuo 600 m. iki XX a. pabaigos. Šis straipsnis turi jau kitą inspiracijos šaltinį. Tai nebe klausimas apie Sovietų Sąjungos ateitį, bet Rusijos trupėjimo ir žlugimo, kuris atvertų atgimimo galimybę ir nykstančioms estams giminingoms Rusijos tautoms (chantams ir mansiams, komiams, mordviams, mariams ir kt.), perspektyva. Kaip tik tuo metu, 1996 m., Rusijai pralaimėjus pirmąjį karą su Čėčėnija, Baltijos šalių mokslininkų ir politikų viltys, kad Rusija byrės toliau, buvo ypač stiprios.

Kurgi estų tyrinėtojas rado ir teberanda vilties šaltinį? Jis neneigia, kad teritorinė koncentracija (politinių darinių teritorijos didėjimas ir bendro jų skaičiaus mažėjimas) yra vienas iš ilgalaikių globalios istorijos procesų. Maža to, jis pats teigia, kad yra 50% tikimybė, jog pasaulis bus politiškai suvienytas apie 3800²³. Tokia pat tikimybė esą yra, kad 3400 m. pasaulyje liks tik du politiniai vienetai. Taigi, R. Taageperos rezultatai artimesni ne tų futurologų,

kurie laiko politinį pasaulio suvienijimą artima ateinančių 2–3 šimtmečių perspektyva, bet tų (kaip antai L. A. Marano), kurie jį nukelia kokius porą tūkstantmečių į ateitį (tiesa gali būti per vidurį) teiginiams. Bet kuo gi tokia prognozė gali paguosti estų (ar lietuvių) patriotą, nekantraujantį sulaukti Rusijos subyrėjimo?

R. Taagepera pateikia kelis kiekybinius indeksus tam tikru laiko momentu pasiektam teritorinės koncentracijos laipsniui matuoti. Vienas jų yra Herfindahlio–Hirschmano indeksas $HH_a = \sum A_i^2/A^2$; čia A yra visuminis sausumos Žemės rutulyje plotas, o A_i – i-tosios šalies plotas. Taikydami šį indeksą šiuolaikiniam pasauliui, turėtume visų šiuo metu Žemėje egzistuojančių valstybių plotų kvadratų sumą padalyti iš bendro sausumos ploto. Neįskaičius Antarktidos (taip R. Taagepera ir daro), jis lygus 133 milijonams kvadratinų kilometrų. Didžiausia Herfindahlio–Hirschmano indekso reikšmė yra 1. Kuo daugiau pasaulyje politinių darinių ir kuo jie mažesni, tuo šio indekso reikšmė arčiau nulio. Skaičiuodami šias reikšmes, galime naudoti ne valstybių plotus, bet jų ploto procentines dalis Žemės sausumoje, dalydami jų kvadratų sumą iš šimto. Jeigu pasaulį po lygiai būtų pasidalijusios dvi supervalstybės, tai $HH_a = 0,5$. Jeigu viena jų būtų užgrobusi 75% sausumos, o kitai liktų 25%, tai $HH_a = 0,625$; pirmosios daliai padidėjus iki 90%, o antrosios – sumažėjus iki 10%, jo reikšmė padidėtų iki 0,82. Jeigu liktų keturios po lygiai pasidalijusios pasaulį valstybės, tai $HH_a = 0,25$; jeigu jų kontroliuojamos sausumos „porcijos“ būtų 50%, 15%, 15%, 20%, tai $HH_a = 0,2925$. Pirmosios „porcijai“ padidėjus iki 90%, o kitoms trims li-

res: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C. // Social Science Research. 1978, vol. 7, p. 180–196; *jo paties*. Size duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D. // Social Science History. 1979, vol. 3, p. 115–38.

²¹ Žr. Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D. // Social Science History. 1979, vol. 3, p. 137.

²² Žr. Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Politics: Context for Russia.

²³ Žr. ten pat, p. 487.

kusią sausumą pasiskirsčius po 3%, 3% ir 4%, HH_a šoktelėtų iki 0,8134, nedaug besiskirdamas nuo HH_a , kai dvi valstybės turi 90% ir 10% „porcijas“.

Nesunku pastebėti, kad didesnių politikų pasaulinės sausumos procentinės dalys turi HH_a įverčiams didesnę įtaką, palyginti su mažų politikų procentinėmis dalimis. Šią aplinkybę ypač reljefiškai išryškina lygiavertis Herfindahlio–Hirschmano indeksui Laakso–Taageperos indeksas $N_a = A^2 / \sum A_i^2$ (jo autorystę nurodo pats pavadinimas). Parlamentinės demokratijos tyrinėtojams jis žinomas efektyviojo parlamentinių partijų skaičiaus (EEPS) pavadinimu²⁴. Taikant jį partijoms, mandatų skaičiaus kvadratas dalijamas iš partijų tekusių mandatų kvadratų sumos arba 100^2 dalijamas iš atskirų partijų mandatų procentinių dalių sumos. Taikant jį teritorinei koncentracijai matuoti (kai visos Žemės sausumos kvadratas arba 100^2 dalijamas iš politikų plotų ar plotų procentinių dalių kvadratų sumos), jis gali būti traktuojamas kaip efektyvusis politinių darinių Žemėje skaičius pagal plotą (N_a). Kadangi tai atvirkštinis HH_a atžvilgiu dydis, jo reikšmės galime gauti, padaliję 1 iš atitinkamų HH_a įverčių: $N_a = 1/HH_a$. Jei visą pasaulį kontroliuotų viena valstybė, $N_a = 1$; jei dvi po lygiai pasidalijusios – $N_a = 2$; jų procentinėms dalims esant 75% ir 25%, $N_a = 1,6$ ir t. t. Taageperos apskaičiavimu, 1995 m. Žemės N_a buvo lygus 24. „Šis skaičius nereiškia, kad dvidešimt keturios pačios didžiausios politijos yra vienodai svarbios, o likusios visiškai

nesvarbios; jis veikia yra abstraktus fragmentacijos indikatorius“²⁵.

Nors ilgalaikėje perspektyvoje N_a vis mažėja, šią tendenciją išryškina cikliški šių skaičių svyravimai: kartkartėmis jų reikšmės smarkiai šokteli aukščiau dydžio, kurį tam tikram laiko momentui numato regresijos lygtys, apibendrinančios N_a sklaidos pokyčius per ilgą laiką, o paskui nukrinta žemiau jo. Šiuose svyravimuose atsispindi labai didelių imperijų, kurios turi ypač didelę įtaką N_a reikšmėms, susidarymas ir suirimas. Nors laikui bėgant imperijos darosi vis didesnės, visos iki šiol buvusios imperijos suirdavo. Kodėl kitaip turėtų būti su šiuo metu gyvuojančiomis imperijomis? R. Taagepera mano, kad Rusija smarkiai prašoka būdingą savo laikui „normalų“ imperijos dydį ir egzistuoja ilgiau, negu egzistavo dauguma ankstesnių laikų imperijų ir jos amžininkių. Todėl jis užbaigia viltinga išvada, kad „Rusija šiuo metu galėtų toliau smarkiai mažėti nuo pakraščių, sekdama savo geografinės pirmtakės Aukso ordos pavyzdžiu. Atsižvelgus į visą šią prieštarinę informaciją, tolesnis lėtas mažėjimas atrodo labiausiai tikėtina Rusijos perspektyva. Nors naujas Rusijos ploto padidėjimas yra galimas, yra mažiau tikėtinas. Politiniai dariniai (*polities*), praradę impulsą, retai jį atgauna“²⁶.

Kadangi brolišku baltų tautų Rusijos sudėtyje nėra (nebent tokia tauta laikytume Kaliningrado srities gyventojus), su šia estų tyrinėtojo išvada labiausiai praverstų susipažinti tiems tautiečiams, kurie eina gulti su baime, kad atsibus jau vėl rusų

²⁴ Žr., pavyzdžiui, *Krupavičius A. ir Lukošaitis A. Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida.* Kaunas, p. 256.

²⁵ *Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Politics: Context for Russia, p. 485.*

²⁶ Ten pat, p. 492.

okupuotoje Lietuvoje. Šioje knygoje mūsų svarstomais klausimais įdomesnė ta lyginamoji perspektyva, kurią atveria R. Taageperos mintys apie imperijų augimo dinamiką. Kaip istorijos raidoje keitėsi imperijų dydis? Kaip savo amžininkų fone atrodo LDK? Ar ji kuo ypatinga, palyginti su kitomis, savo gyvavimo trukme, iškilimo, nuosmukio ir žlugimo dinamika – kiek ji atsispindi teritorijos pokyčių statistikoje?

Kad būtų galima atsakyti į šiuos klausimus, reikia spręsti keletą problemų, susijusių su imperijų gyvavimo trukmės matavimu. Tačiau pirma, žinoma, reikia išsiaiškinti, kas gi yra imperija. Savo pirmoje imperiologinėje publikacijoje R. Taagepera apibrėžė imperiją kaip „valstybę, kuriai būdinga tendencija palaipsniui ir dideliu mastu peraugti savo etninį ar politinį branduolį“²⁷. Vėliau ji apibrėžiama kaip „didelis suverenus teritorinis darinys (*large sovereign political entity*), kurio komponentai nėra suverenūs, nesvarbu, kokia šio darinio vidinė struktūra ir oficialus pavadinimas“²⁸.

Tokio apibrėžimo pasirinkimą padiktuoja estų politologo naudojami duomenys. Žinios apie teritorijos dydį (plotą) yra bene vienintelė patikima kiekybinė informacija, kurią mes iš viso turime apie daugybę senovės politijų. Informacijos apie politijų plotą ir jo kaitą Naujaisiais laikais R. Taagepera sėmėsi iš statistikos žinytų. Pagrindinis ankstesnių laikotarpių šaltinis estų tyrėjui buvo istoriniai atlasai, kuriuose skirtingos politijos tradiciškai vaiz-

duojamos skirtinga spalva nuspalvintais plotais. R. Taagepera juos tiesiog matavo matininkų ir braižytoju naudojamu prietaisu – planimetru, vedamąja svirtelė apveddamas matuojamos teritorijos kontūrą žemėlapyje, o gautus skaičius perskaičiuodamas pagal žemėlapijo mastelį. Matuoti galima ir paprastesniu prietaisu – palete. Tai permatomos medžiagos plokštelė, kurioje išbraižytas kvadratų tinklas²⁹.

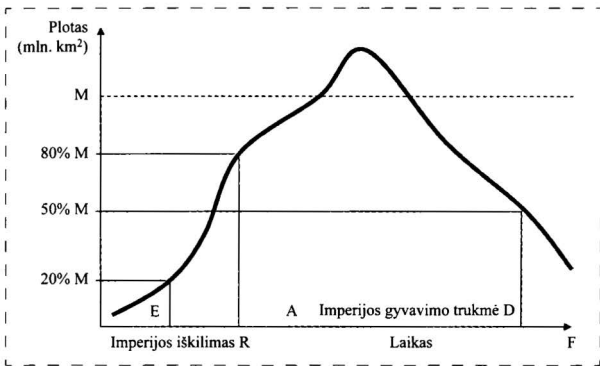
Čia ir iškyla klausimas, kokio ploto pakanka, kad suverenią valstybę pripažintume imperija? Tie valstybiniai dariniai, kuriuos ne vien estų tyrinėtojas laiko senovės Rytų imperijomis (pvz., Egiptas), nebuvo didesni už mūsų dienų valstybes, kurios imperijomis nevadinamos (pvz., Argentina ar Prancūzija). Problemą tyrinėtojas sprendžia, sureliatyvindamas „didelės politijos“ sąvoką tam tikros istorinės epochos atžvilgiu, o pačias tas epochas, kurias jis pavadina imperijų „istorijos fazėmis“, skirdamas pagal tai, kokie yra didžiausių tam tikros fazės valstybių dydžiai.

Pirmoji fazė apima laikotarpį nuo 3000 iki 600 m. pr. Kr. Ji prasideda senovės Egipto valstybės susikūrimu, kai, suvienijus Šiaurės ir Pietų Egiptą, atsirado politinis darinys, kurio teritorija buvo apie 250 000 km². Paties didžiausio išsiplėtimo (apie 1450 m. pr. Kr.) laikais, kai Egiptas pajungė Nubiją, Palestiną ir Siriją, jo teritorija nepašoko 1 ± 0,3 mln. km². Mesopotamijoje (dabartinio Irako teritorijoje) atsiradusios valstybės buvo kur kas mažesnės. Išskyrus XXIV–XXII a. pr. m. e.

²⁷ Taagepera R. Growth Curves of Empires, p. 171.

²⁸ Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size, p. 113.

²⁹ Žr., pavyzdžiui, *Atkocevičienė V. Žemės naudmenų plotų skaičiavimo metodiniai patarimai*. Kaunas, 2008. <http://www.lzuu.lt/file.doc?id=22219> [žiūrėta 2009 m. balandžio 25 d.].

1 pav. Imperijos ploto dinamika ir raidos slenksčiai remiantis R. Taagepera (panaudotas fiktyvus pavyzdys)

egzistavusią Akado politiją, nė vienos jų teritorija nepriartėjo prie 1 mln. km² ribos. Užtat būtent čia atsirado politija, kuri tapo pirmosios fazės rekordininke. Tai Asirija, kuri VIII a. pr. Kr. pabaigoje–VII a. pr. Kr. pradžioje pajungė savo valdžiai visus Artimuosius Rytus. Apie 670 m. pr. Kr. užkariavusi Egiptą, Asirija trumpam išsiplėtė iki $1,4 \pm 0,3$ mln. km². Tolimuosiuose Rytuose panašų dydį XXII–XII a. pr. m. e. galėjo pasiekti šiuolaikinės Kinijos teritorijoje egzistavęs Sia ir Šangų dinastijų valdomas politinis darinys.

Minėti rekordai buvo pasiekti tik trumpam. Daugelis Mesopotamijoje per du su puse tūkstančio metų egzistavusių politinių darinių kaip staigiai išsiplėsdavo, taip pradingdavo iš istorijos žemėlapių. R. Taagepera įtikinamai samprotauja, kad imperijos istorinę reikšmę lemia ne tiek plotas didžiausio išsiplėtimo metu, kiek maksimalus stabilus plotas ir gyvavimo trukmė. Kas tai yra, jis apibrėžia panaudodamas naują dydį – dydžio / laiko integralą I. Jo

matas yra km²C; čia C reiškia šimtmečius (angl. *century*). Tas dydis nustatomas planimetru arba palete matuojant geometrinės figūros, kurią apibrėžia kreivė P(t), vaizduojanti imperijos ploto kaitą laike, plotą (žr. 1 pav.) Toliau estų tyrinėtojo garbei vadinsime jį Taageperos integralu (TI).

Maksimalus stabilus imperijos plotas M – tai imperijos plotas, kuriam esant dydžio / laiko integralas I būtų 5% mažesnis už faktinį jo dydį. 1 pav. jį vaizduoja kreivės P(t) atribotos erdvės dalis, esanti žemiau punktyrinės tiesės. Imperijos atsiradimo E (angl. *emergence*) data estų tyrinėtojas siūlo laikyti tą laiko momentą, kai politinis darinio plotas pirmą kartą pasiekia 20% jo M. Šį laiko momentą galima laikyti ir tuo slenksčiu, kurį peržengęs politinis darinys tampa imperija. Tą laiko momentą, kai imperijos dydis pasiekia 80% jos maksimalaus stabilaus dydžio, jis siūlo laikyti jos brandos data A (angl. *adulthood date*). Laikotarpis tarp imperijos atsiradimo E ir jos brandos A laikytinas jo iškilimu R (angl.

rise): $R = A - E$. Imperijos žlugimo data F laikytinas tas laiko momentas, kai jos plotas po A pirmą kartą sumažėja iki 50% jos maksimalaus stabilaus dydžio. Laiko tarpą nuo imperijos brandos iki žlugimo R . Taagepera apibrėžia kaip jos gyvavimo trukmę D (angl. *duration*): $D = F - A^{30}$.

Šiuos savo siūlymus estų mokslininkas pagrindžia, apeliuodamas į nusistovėjusias technologijos ir biologijos moksluose terminologines konvencijas, kai tokio pat pavidalo kreivės naudojamos organizmų, jų populiacijų ar kitokių sistemų kaitos dinamikai laike pavaizduoti. Remdamasis ką tik aptartais apibrėžimais jis pateikia pasiūlymą, kaip išspręsti keblumą, su kuriuo dažnai susiduria imperijų tyrinėtojai: kaip atskirti imperijų žlugimą nuo jų krizių, kai imperijos plotas staigiai sumažėja, bet paskui vėl sugrįžta prie ankstesnio dydžio. Toje teritorijoje, kuri yra imperijos branduolys, krizių metu gali pasikeisti valdančioji dinastija, politiškai vyraujantis etnosas, netgi politinė ir ekonominė sistema.

Kaip atskirti tuos atvejus, kai imperija žlunga, o vietoj jos susikuria nauja (nors, galbūt, tuo pačiu pavadinimu ir pretenduodama į jos paveldą), nuo tų, kai tebegyvuoja ta pati imperija, sėkmingai įveikusi krizę (nors, galbūt, netgi pakeitusi pavadinimą ir simboliškai atsiribojusi nuo praeities)? Konkrečiau, ar Sovietų Sąjunga yra Rusijos imperijos tąša, ar nauja imperija? Ar valdančiųjų dinastijų kaita Kinijoje reiškė naujų imperijų atsiradimą, žlugus anksčiau egzistavusioms, ar tos pačios imperijos tąšą?

R. Taagepera šią problemą sprendžia siūlydamas laikyti du politinius darinius toje pačioje teritorijoje skirtingomis imperijomis, jeigu properša laike tarp pirmojo

žlugimo ir antrojo iškilimo, matuojama pirmojo darinio maksimalaus stabilaus ploto lygiu M , yra ilgesnė kaip 30% pirmojo darinio gyvavimo trukmės, t. y. jeigu $G/D > 0,3$. Tai reiškia, kad atsakymas į klausimą apie imperijos tęstinumą susiejamas su jos gyvavimo trukme. Ilgaamžė imperija yra pajėgi atgimti ir po ilgesnės krizės, o ta, kuri egzistavo trumpai, – ne. Tačiau jeigu krizė trunka gana ilgai, ir ilgaamžės imperijos istoriją reikia laikyti baigta, o toje pačioje teritorijoje susikūrusią politiką laikyti nauja imperija.

Taikant šį kriterijų, carinę Rusiją, Sovietų Sąjungą ir šiuolaikinę Rusiją reikia laikyti ta pačia imperija. Vadovaudamasis tuo pačiu kriterijumi estų politologas nelaiko Achemenidų valstybės ir Aleksandro Makedoniečio valdžioje atsidūrusios teritorijos dviem skirtingomis imperijomis: tai ta pati imperija, kuri pateko svetimšalio užkariautojo valdžion, o paskui suskilo: didžioji jos dalis perėjo Aleksandro Makedoniečio karvedžio Seleuko įkurtos dinastijos valdžion, o kitoje susikūrė Ptolemajų Egipto imperija. Nors VII a. pr. Kr. Egiptą dešimčiai metų buvo užkariavusi Asirija, šis laiko tarpas pernelyg trumpas, kad asirų nugalėtoją faraoną Psametichą I (valdė 663–610 m. pr. Kr.) ir jo ipėdinius (XXV dinastija) laikytume naujos imperijos pradininku. Tačiau tokiais turėtume laikyti XII dinastijos faraonus (valdė 1938–1700 m. pr. Kr.), nes nuo senosios Egipto valstybės (apie 2650–2150 pr. Kr.) iki naujo Egipto suvienijimo jų valdžioje praėjo daugiau negu 200 metų, o tai, R. Taageperos skaičiavimu, sudaro 54% senosios Egipto valstybės trukmės $D = F - A^{31}$.

³⁰ Žr. Taagepera R. *Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C.*, p. 192.

³¹ Žr. ten pat, p. 192.

Kalbant apie imperijos tęstinumą Kinijoje, Čino ir Hanų dinastijų valdoma Kinija (III a. pr. Kr.–III a. pradžia) buvo ta pati imperija. O štai po Hanų žlugimo keturis šimtmečius buvusioje jų valdų teritorijoje trumpam iškilusios ir pranykusios politijos – tai jau naujos imperijos (jis siūlo atsižvelgti tik į tas Han valstybės ipėdines, kurios sugebėjo išsiplėsti iki 50% Han maksimalaus stabilaus ploto M). Tai galioja ir tai imperijai, kuri susidarė VII a. Tangų dinastijai pajungus savo valdžiai kadaise Hanų dinastijos valdovų valdytas žemes³².

Matuodamas ką tik aptartomis sąvokomis 3000–600 m. pr. Kr. laikotarpio valstybes, estų tyrinėtojas aptinka, kad didžiausią Taageperos integralą (TI) turėjo Sia ir Šangų imperija (6,2 mln. km²C). Jį pranoksta tik visų Egipto imperijų TI suma (9,3 mln. km²C). Dėl palyginti menkos trukmės visų Mesopotamijos imperijų TI tėra 5,4 mln. km²C. Kaip minėta, pagal didžiausią teritorijos plotą absoliučioji

³² 1997 m. paskelbtame tekste R. Taagepera trukmę apibrėžia kiek kitaip, negu buvo ką tik paaikškinta: „Prisiminkime, kad trukmės laikas buvo apibrėžtas kaip trukmė pasiekus daugiau negu 50% politinio darinio maksimalaus stabilaus ploto“ (*Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*, p. 490). Jeigu tai pasiūlymas prisiminti apibrėžimą ankstesniame straipsnyje (plg. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C.*, p. 191–192), tai belieka padaryti išvadą, kad pats estų mokslininkas jį pamiršo. Bet gali būti ir taip, kad jis jį pakeitė. Jeigu imperijos trukme laikytų tą laikotarpį, kai jos plotas pranoksta 50% jos maksimalaus stabilaus ploto M, tai ankstesniuose straipsniuose nurodomas imperijų gyvavimo trukmes reikėtų pailginti (ypač tų imperijų, kurios kilo lėtai). Pailgėtų ir nepanaikinančios imperijos tęstinumo teritorinio susitraukimo laikas, dėl ko gali tekti perskaičiuoti ir pačias imperijas (kiek jų buvo).

pirmosios imperijų istorijos fazės rekordininkė buvo naujoji Asirijos imperija³³, kuri brandą pasiekė apie 700 m. pr. Kr. ir netrukus po to maksimaliai išsiplėtė iki $1,4 \pm 0,3$ mln. km². Jos didžiausiu stabilium plotu M estų politologas laiko 1 mln. km², o trukmę D vertina 80 metų. Tačiau dėl palyginti trumpo egzistavimo jos Taageperos integralas TI tėra 1,7 mln. km²C³⁴.

Antros imperijų istorijos fazės, trukusios iki XVI a., pradžią estų politologas sieja su Achemenidų imperijos iškilimu VII–VI a. pr. Kr. Pagrindą tokiam teiginiui suteikia faktas, kad nuo nurodyto laikotarpio pradžios staigiai padidėja didžiausių imperijų maksimalūs ir svarbiausia, maksimalūs stabilūs dydžiai. Net tais šios fazės laikotarpiais, kai labai didelių (matuojant jos fazės ar atskirų tarpinių masteliais) imperijų nebelieka, pačių didžiausių šių fragmentacijos laikų imperijų plotas gerokai pranoksta pirmosios fazės „čempionių“ plotus jų maksimalaus išsiplėtimo momentais. Per 90–120 metų iškilusi ir apie 540 m. pr. Kr. brandą pasiekusi Achemenidų–Aleksandro Makedoniečio–Seleukidų imperija gyvavo apie 320 metų, turėdama 4,2 mln. km² stabilų maksimalų plotą, o didžiausio išsiplėtimo metu (apie 500 m. pr. Kr.) apėmė apie 5,5 mln. km² ³⁵. Dėl

³³ Vadovaudamasis $G/D > 0,3$ kriterijumi, R. Taagepera skiria tris Asirijos imperijas – senąją (II tūkstantmečio pr. Kr. pirma pusė), vidurinę (XIV–XI a. pr. Kr.) ir naująją (IX a. pr. Kr.–605 m. pr. Kr.).

³⁴ *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C.*, p. 191–192.

³⁵ Didžiausias Aleksandro Makedoniečio valdžiai pajungtos teritorijos plotas buvo kiek mažesnis – apie 5,2 mln. km². Žr. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D.*, p. 121.

ilgos gyvavimo trukmės solidus ir jos Taa-geperos integralas $TI = 17$ mln. km^2C (dešimt kartų didesnis už Asirijos naujosios (trečiosios) imperijos TI).

Antrąją imperijų istorijos fazę estų tyrinėtojas dar padalija į tris eras, kurių išskyrimą motyvuoja tuo, kad kiekvienos šios eros pabaigoje vyksta didžiausių ligi tol egzistavusių imperijų fragmentacija, o pradžioje – naujų imperijų, savo maksimaliu dydžiu ir kitais rodikliais (visų pirma, M ir TI) pranokstančių savo pirmtakes, radimasis. Pirmoji era apima tūkstantmetį tarp 600 m. pr. Kr.–600 m. Antrąją jis datuoja 600–1200 m. pr. Kr. ir vadina ją islamo era, nes jos pradžią paženkлина naujos imperijos rekordininkės – musulmonų Kalifato – iškilimas. Trečiąją jis tuo pačiu pagrindu vadina mongolų era, ją datuoja 1200–1600 m. Nuo 1600 m. estų politologas skaičiuoja trečios imperijų istorijos fazės (britų–rusų) pradžią.

Skirdamas šias fazes ir eras, R. Taa-gepera neišsiverčia vien tik kiekybinių didžiausių imperijų (arba trijų didžiausių imperijų) ploto kriterijumi. Matuojant šiuo kriterijumi, tarp antros ir trečios fazės nėra tokio didelio skirtumo, kokį matome antros fazės pradžioje arba tarp antrosios fazės pirmosios ir antrosios erų. Už Mongolų imperiją, kurios plotas ekspansijos viršūnėje pasiekė 24 mln. km^2 , didesnė buvo tik Didžiosios Britanijos imperija (35 mln. km^2 1925 m.). Tačiau dydžio skirtumas nėra toks didelis, koks Mongolų imperiją kaip savo (antrosios) eros rekordininkę skyrė nuo ankstesnės eros čempiono Kalifato (apie 11 mln. km^2), o jį patį – nuo Hanų Kinijos, kuri buvo didžiausia stabili 600 m. pr. Kr.–600 m. eros imperija

(apie 6 mln. km^2)³⁶. Todėl kiekybinį periodizacijos kriterijų jis papildė etiologiniu (priežastiniu), nurodydamas tam tikrus imperijų kūrimo ir valdymo technologijos skirtumus, kuriuos įžvelgia už kiekybinių ir chronologinių riboženklų tarp imperijų istorijos fazių.

Pirmosios imperijų istorijų fazės metu neįveikiamą ribą imperijų plėtrai ir vidinei konsolidacijai nubrėžė primityvi transporto ir ryšių technologija. Iki 600 m. pr. Kr. „maksimalus imperijos dydis (1,3 mln. km^2) atitinka vidutiniškai 650 km (tarus, kad šalies teritorija yra apskrita) kontrolės spindulį. Maksimalus informacijos perdavimo greitis (naudojant raitelius ir nesant pašto stočių, kur būtų galima keisti žirgus arba perduoti laiškus toliau gabenti kitiems žygūnams) galėjo būti daugiausia 100 km per dieną. Tad centro kontrolė išblėsdavo, kai komunikacijos su sostine laikas viršydavo savaitę“³⁷. Ši riba buvo įveikta (arba, tiksliau, apeita) Achemenidų valdovams „išradus“ biurokratinio valdymo pradmenis – valdžios delegavimą asmenims (satrapams), kurie nėra valdovo šeimos ar giminės nariai ir todėl negali būti valdovo konkurentai. Nors ši ir kitos naujovės, kaip antai valdžios vietose padalijimas į civilinę ir karinę, greita centrinės valdžios atstovų vietose rotacija, kelių ir

³⁶ Tiesa, Hunų imperijos plotas vienu metu galėjo siekti nuo 6,5 iki 9,6 mln. km^2 , tačiau toks buvo ne ilgiau kaip 20 metų (žr. *Taa-gepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D.*, p. 127; *jo paties. Expansion and Contraction Patterns of Large Politics: Context for Russia*, p. 481).

³⁷ *Taa-gepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size*, p. 121. R. Taa-gepera atmeta galimybę centralizuotai valdyti didelę teritoriją neturint sostinės – valdovui ir jo palydai be paliovos keliaujant.

pašto tarnybos sukūrimas, neleido visiškai neutralizuoti fragmentacijos ir feodalizacijos tendencijų, sudarė sąlygas jas gerokai susilpninti. Todėl tiek maksimalus, tiek ypač maksimalus stabilus didžiausių imperijų plotas antroje fazėje smarkiai padidėjo.

Remdamasis savo surinktais duomenimis ir skaičiavimų rezultatais R. Taagepera atskleidžia ir kritikuoja kai kuriuos prietarus, giliai įsigėrusius ne tik į plačiąją, bet ir į profesionalių istorikų sąmonę. Pats svarbiausias iš jų yra „europocentrinis“, o konkrečiau – „romocentrinis“ mąstymas apie imperijas, kurio apraiškos yra įsitikinimas, kad imperija yra romėnų išradimas arba kad Roma buvo pati didžiausia senovės imperija. Iš tikrųjų, Romos imperija netgi nepatenka į pačių didžiausių (pagal maksimalų plotą) kada nors egzistavusių imperijų dvidešimtuką³⁸. Jeigu kalbėtume tik apie jos epochą (pirmąją antrosios fazės erą, t. y. 600 m. pr. Kr.–600 m.), ji tebuvo tik trečia tarp savo amžininkių. Maksimaliu stabiliu dydžiu M (4,2 mln. km²) ją pranoko ne tik Hsiung Nu imperija II–III a. (7 ± 1 mln. km²)³⁹, bet ir Čino–Hanų (5,2 mln. km²) bei tiurkų VI a. (5 ± 1 mln. km²) imperijos. Tokį pat, kaip Roma, M turėjo ir Achemenidų–Aleksandro Makedoniečio–Seleukidų imperija. Tiesa, Romos imperija gyvavo ypač ilgai (4 šimtmečiai pagal R. Taageperos metodiką). Todėl jos TI (21 mln. km²C) kur kas didesnis už ką tik minėtų efemeriškų klajoklių imperijų

TI (Hsiung Nu ir Tiurkų kaganato TI buvo po 4 ± 1 mln. km² C). Tačiau jis nėra didesnis už dviejų jos amžininkių TI. Čino–Hanų imperijos TI buvo 22 mln. km²C. Tokį pat TI turėjo ir Partų–Sasanidų imperija, kuri, nors ir buvo kiek mažesnė už Romos imperiją (M = 3,1 mln. km²), pranoko ją savo gyvavimo trukme (7 šimtmečiai).

Prielaidas europocentrinei istorijos, kočia ji buvo iki XVII a., vaizdo deformacijai sudarė tame šimtmetyje prasidėjusi globali Europos ekspansija, XIX a. užsibaigusi pasaulio pasidalijimu. Ši europietiškos ekspansijos proveržį R. Taagepera aiškina keliems šimtmečiams Europos šalių įgytu absoliučiu technologiniu pranašumu, leidusiu joms projektuoti savo galią erdvėje anksčiau neregėtais mastais. Nors tik išradus telegrafą (XIX a. viduryje) buvo įveikti ankstesnių komunikacijos technologijų apribojimai centralizuotam didelių teritorijų administravimui, europiečių jūreivystės pranašumas sudarė sąlygas jau XVII a. sukurti užjūrio imperijas, plotu galinčias lygintis su didžiausiomis ankstesnių laikų imperijomis. Kitaip nei dauguma ankstesnių laikų imperijų (darant dalinę išimtį toms, kurios kūrėsi Viduržemio jūros perimetru), šios imperijos buvo ne žemyninės, bet „talasokratinės“ – pagrįstos karine galia jūroje. Didžioji Britanija, XIX a. pradžioje laimėjusi Europos valstybių kovą dėl viešpatavimo jūroje, sukūrė ir pačią didžiausią kada nors egzistavusią imperiją (kaip minėjome, didžiausias jos plotas apie 1925 m. buvo maždaug 35 mln. km²).

R. Taagepera samprotauja, kad kaip ir bet kuris technologinis pranašumas, kurį kas nors kada nors buvo įgijęs istorijoje, šis europiečių pirmavimas buvo laikinas.

³⁸ *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size*, p. 126.

³⁹ Tai ne IV–V a. Europą užplūdę hunai, bet jų protėviai ir pirmtakai Vidurinėje ir Rytų Azijoje. Žr. apie juos *Barfield Th. J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge: Mass, 1989.

Būtent todėl, kad laiku spėjo perimti bent jau Europos karo technologijos naujoves, Maskvos valstybė tapo ne imperinės ekspansijos objektu, bet viena iš jos čempionių. Kaip jau nurodėme, estų politologas Maskvos carų, Peterburgo imperatorių, SSKP generalinių sekretorių ir po 1991 m. jau „prezidentų“ valdomą valstybę laiko ta pačia imperija. Kitaip nei daugelis kitų imperiologų, jis po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos kontrolėn patekusių Vidurio ir Rytų Europos šalių nelaiko šios imperijos dalimi, „nes jos išliko formaliai atskiri tarptautinės bendrijos nariai (kitaip nei Chiva ir Buchara carinėje Rusijoje ir indų kunigaikštystės Britų Indijoje)“⁴⁰. Todėl didžiausiu jos išsiplėtimo laikotarpiu jis laiko 1895 m., kai carinės Rusijos plotas pasiekė 22,8 mln. km².

Estų politologas teigia, kad XX a. antroji pusė buvo „besileidžianti“ XVII a. prasidėjusio eilinio pasaulio politinės teritorinės koncentracijos ciklo fazė. Apie šią permainą ryškiausiai liudija N_a dydžio kaita. Iki visų laikų minimumo ($N_a = 9$) jis smuko 1925 m. Suirus Europos valstybių talasokratinėms kolonijinėms jūrų imperijoms, 1990 m. jis buvo padidėjęs iki 19, o žlugus Sovietų Sąjungai šoktelėjo iki 24. R. Taagepera pabrėžia, kad šiuolaikiniame pasaulyje daug tokių valstybių, kuriose keblu įžvelgti kokį nors vidinį fragmentacijos potencialą (pvz., Australija, Brazilija, JAV), nors jos savo dydžiu (jau nekalbant apie gyventojų skaičių) gerokai pranoksta pačias didžiausias pirmosios imperijų istorijos fazės (iki 600 m. pr. Kr.) bei antrosios fa-

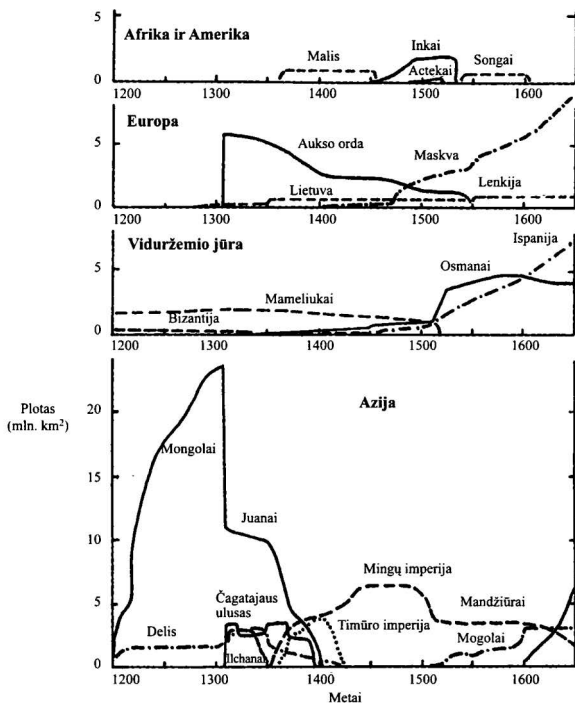
zės pirmosios eros (600 m. pr. Kr.– 600 m.) valstybes. Todėl tikėtina ateities scenarijumi jis laiko naują teritorinės koncentracijos bangą. Tačiau daro išimtį Rusijai, nes ji ir savo dydžiu, ir gyvavimo trukme smarkiai pranoksta kitas savo laiko imperijas ir turi aiškų fragmentacijos potencialą. Tai lemia ne tik jos etnis heterogeniškumas, bet ir daugelio pakraščių (visų pirma Rusijos Tolumųjų Rytų) ekonominė trauka Ramiojo vandenyno erdvės link.

Toliau gilindamiesi į R. Taageperos prognozes ir atskirų imperijų istorijos fazių bei erų istorinės analizės detales, toli nukryptume nuo šios knygos temos. Šiuo požiūriu įdomiausias estų mokslininko pastabas apie antrosios fazės antrąją (mongolų) erą, kuriai priklauso ir LDK imperinė istorija, taip pat tai, ką jis jose tiesiogiai sako apie pačią LDK. Žinant R. Taageperos imperijos apibrėžimą visiškai nestebina, kad jis nesvyruodamas LDK laiko viena iš mongolų eros imperijų, nes būtent LDK XIV–XV a. buvo didžiausia savo plotu Europos valstybė. 2 pav. pateikti R. Taageperos nubraižyti mongolų eros imperijų teritorinės dinamikos grafikai, leidžiantys „iš akies“ palyginti LDK su kitomis jos laikų imperijomis.

R. Taageperai, kaip ir kitiems imperiologams, daugiausia keblumų kyla dėl LDK kaip imperijos, kai ji sudarė uniją su Lenkija, tapatumo. „Kai dvi valstybės susilieja, kaip buvo su Lietuva ir Lenkija apie 1500 m., kurią iš jų mes turime laikyti absorbuojusia kita?“⁴¹ Šia proga reikia pasakyti, kad, ko gero, būtent šis kazusas daugelį imperijų tyrinėtojų ir skatina neįtraukti

⁴⁰ *Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*, p. 482–483.

⁴¹ *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size*, p. 112.

2 pav. *Mongolų eros imperijų ekspansijos ir susitraukimo kreivės*

Pastaba. Žr. Taagepera R. *Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*, p. 483.

Lietuvos ar jungtinės Lenkijos–Lietuvos valstybės į imperijų sąrašus. Konceptualaus problemos sprendimo, palyginamo su anksčiau aptartu imperijų tęstinumo problemos sprendimu, R. Taagepera taip ir nepateikia. Kaip matyti iš 2 pav., konkrečiu Lietuvos ir Lenkijos atveju jis *ad hoc* sprendžia, kad tai Lenkija „absorbavo“ Lietuvą. Tačiau po šio „absorbavimo“ gyvavusios imperijos (R. Taagepera ją vadina „Lietuvos–Lenkijos imperija“) istorijos pradžią estų tyrinėtojas skaičiuoja ne nuo kokios nors Lenki-

jos istorijos datos, bet nuo 1263 m. (*sic!*), kai „Lietuva susivienijo“⁴².

Šią datą būtų galima laikyti „sudrebėjusio“ piršto klaida (1263 vietoj 1236 m., kurie dažnai nurodomi kaip Lietuvos valstybingumo pradžia). Estų tyrinėtojas nurodo, kad jo šaltinis yra Alleno F. Chew „Rusijos istorijos atlasas“⁴³ ir Ramsay’aus Muiri

⁴² Taagepera R. *Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia*, p. 497.

⁴³ Chew A. F. *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*. New Haven, 1967.

„Senosios ir klasikinės istorijos atlasas“⁴⁴. Kelia abejonių R. Taageperos nurodomas Lietuvos plotas (100 000 km²): 1263 m. jis per mažas, o 1236 (jei tikrai susimaišė pirštai) – per didelis (žr. kitą šio straipsnio skirsnį). 1345 m. Lietuva, pasak R. Taageperos, prisijungė Baltarusiją, dėl to jos plotas padidėjo iki 300 000 km². Kai 1380 m. buvusi prijungta Šiaurės Vakarų Ukraina, Lietuvos plotas pasiekęs 700 000 km²⁴⁵. Toliau autorius išskiria 1425 m., kai LDK plotas pasiekęs 800 000 km². Uniją su Lenkija R. Taagepera datuoja 1520 m. (*sic!*). Po jos valstybės plotas šoktelėjęs iki 1 mln. km², 1580 m. padidėjęs iki 1,05 mln. km², o absoliutų maksimumą pasiekęs 1650 m. (1,1 mln. km²). 1670 m. plotas sumažėjęs iki 0,9 mln. km². Praėjus šimtui metų (1770 m.) jis sudaręs 0,9 mln. km². Po pirmojo padalijimo 1772 m. plotas sumažėjęs iki 650 000 km². Paskutinė R. Taageperos nurodoma šios valstybės istorijos chronologijos data – 1795 m., kai įvykęs „antrasis ir trečiasis padalijimas“⁴⁶.

Daugelis R. Taageperos nurodomų LDK, o vėliau – Abiejų Tautų Respublikos (ATR) ploto dinamikos rodiklių skiriasi (švelniai tariant) nuo tų, kuriuos galima aptikti istorinėje literatūroje. Todėl galima netgi įtarti, kad istoriniai žemėlapiai buvo vienintelis žinių apie seseriškos šalies istoriją šaltinis. Bet nuo tokio tipo kritikos mokslininkas stengiasi iš anksto apsidrausti. „Joks mokslas, pagrįstas matavimu, negali būti tikslus. Matavimui visada

būdinga paklaida. Fizikos, kaip ‘tikslaus mokslo’, pavadinimas yra neteisingas, jis išliko tik dėl to, kad visi fizikai žino, ką jis iš tikrųjų reiškia, o būtent – kiekybinį mokslą, kuris siekia tiek tiksliai matuoti, kiek tai leidžia esamos galimybės (*state of art*).“⁴⁷ Nustatant imperijų plotą R. Taageperos taikomu metodu, paklaida neišvengiama, nes kuo toliau į praeitį, tuo mažiau patikimų orientyrų istorinei kartografijai galima aptikti istorijos šaltiniuose. Todėl dažnai pasitaiko, kad skirtingi atlasai tuo pačiu laikotarpiu nurodo skirtingą tos pačios šalies sienos kontūrą. Tad mokslininkas išsilygsta, kad visiems tiems jo nurodomiems ploto duomenims, kurių šaltinis yra žemėlapių matavimai, galioja ±10% paklaida (jeigu nenurodoma didesnė).

Kur kas labiau profesionalų istoriką gali įžeisti šio tyrėjo, išėjusio tikslųjų mokslų mokyklą, maniera datas apvalinti (1580 vietoj 1582 ir 1670 vietoj 1667 m., kai buvo sudarytos atitinkamai Zapolskij Jamo ir Andrusovo paliaubos su Maskvos valstybe) ir sujungti (1795 m. vietoj atskirų 1793 ir 1795 m. atitinkamai antrojo ir trečiojo ATR padalijimo datų). Šiais atvejais „paklaida“ atsiranda be jokio reikalo. Lietuvį skaitytoją, be abejo, labiausiai gali įskaudinti tai, kad seseriškos estų tautos atstovas nežino vienos svarbiausių Lietuvos istorijos datų – 1569 m., kai buvo sudaryta Liublino unija su Lenkija. Vis dėlto nebūtų teisinga minėtas klaidas ir netikslumus sieti su tradicine estų arogancija lietuvių atžvilgiu. Jos įdomios kaip pamokantis pavyzdys, kokie pavojai tyko fiziko ar

⁴⁴ Muir R. Atlas of Ancient and Classical History. New York, 1961.

⁴⁵ Kaip žinoma, Voluinė prie LDK buvo prijungta gerokai anksčiau.

⁴⁶ Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia, p. 497.

⁴⁷ Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size, p. 111.

chemiko, kai jis savo žinias mėgina pritaikyti istorijai ar kitam humanitariniam dalykui „sumokslinti“, niekinamai nepaisydamas šių dalykų atstovų įdirbio. Jeigu R. Taagepera daro tiek klaidų, pateikdamas pamatinius seseriškos šalies istorijos chronologijos faktus, tai kiek galima tikėti faktiniais estų mokslininko teiginiais apie egzotišką senovės Rytų ar stepių klajoklių imperijas?

Šias kritines pastabas reikia papildyti dviem išlygomis. Pirma, tokio tipo klaidų, kokias daro R. Taagepera, vargu ar galėtų išvengti ir labai gerai „pasikaustęs“ tyrinėtojas istorikas. Jos yra būdingos darant hologeistinius statistinius tyrimus, kurie neišvengiamai susiduria su gylio ir pločio dilema: kuo daugiau atvejų tyrinėtojas įtraukia, tuo labiau rizikuoja suklysti dėl tų, kuriuos menkai žino. Antra, net jeigu tokių klaidų naudojamuose duomenyse yra daug, būdamos atsitiktinės (nesisteminės), jos nesugriauna išvadų, padaromų statistiškai tuos duomenis analizuojant. R. Taageperos išvada apie teritorinę politinių vienetų koncentraciją kaip paskutiniųjų 5 tūkstantmečių žmonijos istorijos tendenciją nekelia abejonių, kad ir kiek „triukšmo“ (faktinių klaidų) būtų jo duomenyse. Verti dėmesio ir jo siūlomi imperijų iškilimo, brandos, žlugimo ir trukmės kriterijai. Juos kitame skirsnyje pamėginasi pritaikyti, nagrinėdamas LDK istorijos medžiagą. Deja, pats estų tyrinėtojas nenurodo savo gautų LDK (kad ir sujungtos su Lenkija) TI, M, E, F, R, D reikšmių. Mėginsiu juos apskaičiuoti savarankiškai, kartu ištaisydamas R. Taageperos duomenų klaidas.

2. Lietuvos imperijos teritorijos kaitos kliometrinė analizė

Mėgindami pritaikyti R. Taageperos metodus Lietuvos istorijai, tuojau susiduriame su tikslųjų (kliometrinių) metodų trūkumu, kuris yra išvirkščioji jų pranašumų pusė: jie gerai tinka, kai esama patikimų ir tikslių duomenų. O daugelis senosios Lietuvos valstybės teritorinės ekspansijos chronologijos klausimų tebėra diskusijų, kurios vargu ar kada nors baigsis vienareikšmiškomis išvadomis, objektas. Daugiausia neaiškumų yra dėl XIII a. antros pusės–XIV a. pradžios chronologijos. Bene daugiausia keblumų kelia „Kijevo problema“: istorikų nurodomas Kijevo žemės prijungimo prie LDK datas skiria iki 40 metų⁴⁸. Neaiški ir Polocko prijungimo chronologija⁴⁹.

Tačiau šiuo atžvilgiu LDK nėra išimtis. Su tokiomis pat problemomis susiduriama ir ieškant duomenų apie ankstyvuosius kitų senovės imperijų istorijos laikotarpius. Mat stebėtojai amžininkai yra mažiau atidūs politijoms, kurios (kol kas) niekuo labiau neišsiskiria iš kitų politijų, negu kaimynų sugrėsminamoms („saugumizuojamoms“) didvalstybėms. Todėl pirmuosius šaltinių pranešimus dažniausiai turime tik nuo to laiko, kai kylanti imperija jau yra didelė galybė, o ankstyvoji jos istorija taip ir lieka prieblandoje.

Verta atskirai pažymėti, kad *tiksliai* nustatyti daugumos senovinių imperijų plotą neįmanoma iš principo. Pirma, todėl, kad dauguma senovės politijų apskritai netu-

⁴⁸ Žr. *Batūra R.* Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Vilnius, 1975, p. 176–210.

⁴⁹ Žr. *Володихин Д. М., Александров Д. Н.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. Москва, 1994.

rėjo tiksliai nubrėžtų sienų. Pakanka pasižiūrėti į Mindaugo raštus (šiuo atveju nėra svarbu, kurie jų tikri, o kurie – kryžiuočių klastotės), kuriais Livonijos ordinui užrašomos vienos ar kitos žemės⁵⁰. Jeigu neskaitytume vienos (dalinės) išimties (tai 1261 m. rugpjūčio 17 d. Mindaugo raštas dėl Sėlos dovanojimo), bent kiek tikslesnės dovanojamų žemių ribos niekur nenurodomos. Antra, imperijos tokių sienų, kol nesibaigia jų teritorinės ekspansijos fazė, apskritai negali turėti. Jos turi ne sienas, bet neapibrėžtas ribas (angl. *limes*) – plačius, judrius pakraščių ruožus, kurių pavaldumas yra neapibrėžtas.

LDK atveju šie bruožai labai ryškūs⁵¹. Iki pat XV a. ją beveik iš visų pusių nuo kaimynų skyrė arba dykros, arba kondominiumai. Ypač plačios neapibrėžto pavaldumo dykros ją skyrė nuo Kryžiuočių ordino valdų ir Livonijos – sienas su jomis gana tiksliai nustatė tik 1422 m. Melno taikos sutartis. Dvigubo pavaldumo valsčių ruožas, kurio teisinį statusą nuodugniai ištyrė Valentinas Janinas⁵², skyrė LDK ir Didžiojo Novgorodo valdas. Nebuvo tiksliai apibrėžtos LDK ribos Okos aukštupio ruože, kur kuo toliau į Rytus, tuo daugiau buvo rusėnų kunigaikščių, „tarnavusių abiem pusėms“ – ir Lietuvos, ir Maskvos valdovams. Labai neapibrėžtos buvo LDK ribos pietuose ir pietryčiuose. Lietuvos ir

Aukso ordos kondominiumo statusą ilgą laiką turėjo Kijevo žemė, taip pat Podolė ir Voluinė⁵³. Susitarimų dėl dykrų pietuose ir pietryčiuose pasidalijimo su totorių chanais iš viso nebuvo, nes pati tokio pasidalijimo idėja buvo svetima klajoklių tautų užsienio politikos „politinei kultūrai“. Paradoksalu, bet apibrėžta ir stabilią pietų sieną LDK įgijo tik 1569 m. prieš pat Liublino unijos sudarymą praradusi savo pietines žemes dabartinėje Ukrainoje. Dėl visų šių aplinkybių R. Taageperos metodikos taikymas LDK imperinei dinamikai gali duoti tik labai apytikrius rezultatus.

Tačiau šiuo atžvilgiu LDK atvejis vėlgi nėra kuo nors išskirtinis, lyginant ją su kitomis senovinėmis imperijomis. Dėl to visoms toliau pateikiamoms LDK ploto nuorodoms iki pat XVI a. ir net vėliau tiesiog galioja R. Taageperos nurodoma $\pm 10\%$ paklaida. Išskirtinis yra keblumas, kuris kyla dėl daugeliu atžvilgių unikalios LDK santykių su Lenkija istorijos. Visų pirma skirsnėje išaiškintų imperijų teritorinės dinamikos slenksčių (E, A, F) skaičiavimai sukasi aplink Taageperos integralą ir iš jo išvestą maksimalų stabilų imperijos plotą M. Jų dydžiai priklauso ne tik nuo to, kaip datuosime imperinės politikos istorijos pradžią, bet ir kur dėsime jos pabaigos tašką.

LDK atveju yra dvi pagrindinės tokio datavimo alternatyvos. Pirma, LDK istoriją galima užbaigti 1569 m. Liublino unija, kuria baigėsi jos, kaip atskiro tarptautinių santykių sistemos veikėjo (subjekto), istorija. Kaip žinoma, keleri metai iki Liublino unijos (1561 m.) LDK prisijungė didžiają

⁵⁰ Žr. Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių. Ats. sud. A. Dubonis. Vilnius, 2005, p. 69–70, 79–85.

⁵¹ Žr. Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 22, p. 58–73.

⁵² Žr. Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков. Москва, 1998, с. 48–59.

⁵³ Žr. Šabuldo F. Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a. // Lietuvos istorijos metraštis. 2004, Nr. 2, p. 2–26.

Livonijos dalį, o tuoj po to 1563 m. (nors tik *de facto*, bet ne *de jure*) prarado Polocką. 1561 m. šovusi į viršų, TI kreivė 1569 m. staigiai nutrūktų. LDK išnyktų iš imperijų istorijos, nespėjusi „susitraukti“, kaip būna su dauguma imperijų, kurios po žlugimo (kaip jį apibrėžia R. Taagepera) dar gali ilgai egzistuoti toliau kaip palyginti nedidelės neimperinės politijos.

Antra, kartu su dauguma LDK istorikų galime tarti, kad LDK valstybingumas niekur nedingo, kai ji federacijos ar konfederacijos ryšiais susisaistė su Lenkijos karūna⁵⁴. Tokiu atveju LDK istoriją galima pratęsti iki 1791 m. (kai tų metų gegužės 4 d. ATR Ketverių metų seimas priėmė naują jos konstituciją) ar 1795 m., kaip įprasta LDK istoriografinėje tradicijoje⁵⁵. Dėl šio keblumo Taageperos integralą ir jo išvestinius dydžius (E, A, F, taip pat LDK kaip imperijos iškilimo ir egzistavimo trukmes R ir D) skaičiuosime du kartus: pirma, remdamiesi prielaida, kad LDK kaip valstybė nustojo egzistuoti 1795 m.; antra, kad tai įvyko jau 1569 m. Tai padarę, galėsime patikrinti, ar pakeitus prielaidas reikia iš esmės keisti ir išvadas.

Nebūdamas LDK istorinės geografijos specialistas, skaičiuodamas ir vertindamas pagal R. Taageperos metodiką LDK teritorijos pokyčius autorius negali nesiremti LDK istorinės geografijos autoritetais. Tai Kazio Pakšto „Lietuvių enciklopedijos“

15-am tomui parašytas straipsnis „Lietuvos valstybės plotai ir sienos“⁵⁶ ir Viačeslavo Nasevičiaus baltarusiškajai „LDK enciklopedijai“ parašytas straipsnis „Teritorija, administracinis suskirstymas“⁵⁷. Tačiau jų nurodymuose yra tiek properšų ir prieštaravimų, kad autorius tiesiog vargu ar būtų galėjęs nubraižyti TI matuoti reikalingas senosios Lietuvos valstybės teritorijos pokyčių kreives, jeigu nebūtų papildęs ar patikrinęs (prieštaravimams spręsti) savo paties matavimų rezultatais. Matuota vokiečių firmos HAFF elektroniniu planimetru „Digiplan 305“⁵⁸. Matavimams naudoti Vilniaus universiteto Kartografijos centro sudaryti žemėlapiai, kurie yra E. Gudavičiaus „Lietuvos istorijos“⁵⁹ priedas, taip pat garsiosios Adolfo Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos“ kartografiniai priedai⁶⁰. Apsiriboti vien pirmojo veikalo kartografinė medžiaga nebuvo įmanoma jau vien todėl, kad (deja) ligi šiol paskelbtas

⁵⁶ Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos // Lietuvos enciklopedija. Boston, 1968, t. XV, p. 450–464.

⁵⁷ Насевич В. Л. Територія, адміністрацыйны падзел // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 1. Абаленскі–Кадэцнця. 2-е выд. Мінск, 2007, с. 34–39.

⁵⁸ Visais atvejais teritorijos plotas matuotas tris kartus, tolesniems skaičiavimams naudojant trijų matavimų vidurkį ir apvalinant jį iki dešimtojo kvadratinio centimetro dalių. Nesant didesnių skirtumų tarp atskirų matavimo rezultatų, galima būti tikram, kad matavimas atliktas tiksliai, o paaiškėjus, kad „tikrasis“ teritorijos plotas yra kitoks, „kalte“ priskirti ne prietaisui ar matuotojui, bet žemėlapio sudarytojams. Matavimų vidurkis dauginamas iš faktoriaus $(n/100)^2$; čia n yra žemėlapio mastelis centimetrais. Gaunamas teritorijos plotas kvadratiniais metrais, kuris toliau nurodomas kvadratiniais kilometrais, suapvalvinus iki tūkstančio kvadratinų kilometrų. Skaitytos neturėtų pamiršti ir apie pirmiau nurodytą 10% paklaidą, kuri turi du šaltinius: žemėlapio matavimo netikslumas ir paties žemėlapio netikslumas.

⁵⁹ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999.

⁶⁰ Lietuvos istorija. Red. A. Šapoka. Vilnius, 1989.

⁵⁴ Žr., pavyzdžiui: Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.). Vilnius, 2000; Vasevičius S. Feodalinis Lietuvos valstybingumas po Liublino unijos. Vilnius, 1988.

⁵⁵ Žr., pavyzdžiui: Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 2000.

tik pirmasis E. Gudavičiaus veikalo tomas, kuris chronologiškai aprėpia LDK istoriją iki Liublino unijos (imtinai). Atsižvelgta ir į žemėlapius, skelbiamus baltarusiškoje LDK enciklopedijoje⁶¹.

Didžiausių neaiškumų kyla dėl Lietuvos valstybės ribų ankstyvuoju jos raidos laikotarpiu. V. Nasevičius nurodo tokį XIII a. Lietuvos plotą: „tikroji“ Lietuva (dabartinė Aukštaitija, Dzūkija ir tuo metu lietuvių gyvenamos dabartinės Vakarų Baltarusijos žemės) 64 000 km², Žemaitija 27 000 km², Juodoji Rusia (Naugardukas, Slanimas, Valkaviskas, Gardinas) 23 000 km² – iš viso 114 000 km²⁶². Tikriausiai šie duomenys atspindi Mindaugo valstybės ribų vaizdą, kurį pateikia baltarusių istoriko tinklalapyje skelbiamas žemėlapis „Lietuva XIII a. viduryje“⁶³ – jame jai taip pat priskiriamos skalvių, nadruvių teritorijos, didžioji dalis jotvingių žemės, taip pat sėlių teritorija iki pat Dauguvos. Skaičiuodami Lietuvos imperijos Taageperos integralą, pasikliausime šiuo baltarusių istoriko pateikiamu skaičiumi, juo pažymėdami pirmąjį jos teritorijos ploto dinamikos grafiko tašką 1250 m.

Panašų „tikrosios Lietuvos“ (jai priskirdamas ir Juodąją Rusiją) plotą (120 000 km²) nurodo ir K. Pakštas⁶⁴. Ten pat jis teigia,

⁶¹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя у 2 т. Рэдкал.: Г. П. Пашкой і інш. 2-е выд. Мінск: БелЭн, 2007.

⁶² *Žr. Nasevič V. JI. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел, с. 34.*

⁶³ *Žr. <http://vn.belinter.net/map7.html> [žiūrėta 2009 m. balandžio 16 d.]. Matavimams šis žemėlapis netinka, nes jame nurodytas mastelis 1 : 4 000 000 neatitinka faktinio: vietovės, kuriose dabar yra Vilnius ir Kaunas, pagal baltarusių istoriko žemėlapi tiesia linija skiria net 140 km.*

⁶⁴ *Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos, p. 451.*

kad Mindaugo valdymo pabaigoje Lietuvos valdžioje jau buvo ir Polocko bei Minsko žemės (70 000 km²) ir „kraštas tarp Bugo ir Narevo, viso apie 20 000 km²“ ir baigia tokia išvada: „Mindaugo laikais maksimalinis Lietuvos plotas galėjo apimti apie 200 000 km²“⁶⁵, nors visų jo nurodytų skaičių suma yra 210 000 km². Veikiausiai visi šie teiginiai pagrįsti kitu garsiu LDK istorinės kartografijos paminklu – XIII–XV a. Lietuvos politiniu žemėlapiu A. Šapokos redaguotoje knygoje, kurioje Polocko, Minsko žemės bei „kraštas tarp Bugo ir Narevo“ (būsimoji Palenkė) pažymėtos kaip Mindaugo valstybės sudedamosios dalys. Žemėlapyje E. Gudavičiaus knygoje Polocko ir Minsko žemės vaizduojamos kaip „LDK įtakoje buvusios žemės, galutinai prijungtos Vytenio“, o Drohičino krašto (Palenkės)⁶⁶ prijungimas datuojamas pomindauginiais laikais. Polocko ir Minsko žemių plotai pagal šios knygos autoriaus matavimus gerokai mažesni (47 000 km²). Mažesnis ir Drohičino krašto plotas – 8100 km² (naudotas žemėlapis A. Šapokos redaguotoje knygoje). Tad ir maksimalų Mindaugo valstybės plotą (1263 m.) turėtume laikyti buvus 175 000 arba 183 000 km² (su Drohičino kraštu)⁶⁷. Pirmasis iš šių dviejų dydžių toliau ir naudojamas skaičiuojant LDK Taageperos integralą (175 000 ± 17 500 km²).

Vidaus kovų po Mindaugo mirties metais Lietuvos valstybė plėstis negalėjo. Labai negausūs istoriniai šaltiniai apie

⁶⁵ Ten pat.

⁶⁶ Tai dalis jotvingių teritorijos. Juos pačius bendromis pastangomis išnaikino rusėnai, lenkai ir kryžiuočiai.

⁶⁷ Panašiam vertinimui nuteikia ir Mindaugo Lietuvos žemėlapis Zigmo Kiaupos knygoje. *Žr. Kiaupa Z. Lietuvos valstybės istorija. 2-asis leid. Vilnius, 2006, p. 26.*

Traidenio, Butigeidžio ir Butvydo valdymo laikus liudija, kad ji veikiau patyrė teritorinių nuostolių, negu išsiplėtė. Iš pietų ją spaudė Voluinė, kuri 1275 m. atsiėmė trumpam Traidenio užimtą Drohičiną, o 1289 m. – užvaldė Valkaviską. Vakaruose kryžiuočiai 1274–1277 m. užkariavo Nadruvą ir Skalvą, kurių ligtolinė priklausomybė Lietuvai dėl palyginti silpnos jos centrinės valdžios reakcijos į šiuos Ordino veiksmus apskritai kelia abejonių. Šiaurėje 1290–1291 m. Livonijos ordinas baigė užkariauti tik kiek ilgiau negu dešimtmetį Lietuvos valdžioje buvusią Žiemgalą, bet 1281 m. Lietuvai pavyko užvaldyti Daugpilį (iki 1313 m). Darant prielaidą, kad per visą tą laiką Lietuvos valdovai Polocko ir Minsko žemėse buvo suzerenai, Lietuvos valstybės plotą 1290 m. galima apskaičiuoti buvus 160 000 ± 16 000 km² (pagal žemėlapi E. Gudavičiaus knygoje). XIV šimtmetį Lietuva pasitiko, prisijungusi Ceklį (dabartiniai Plungės, Kretingos, Skuodo rajonai), bet dėl Livonijos ordino intrigų trumpam (iki 1307 m.) praradusi Polocko kontrolę. Dėl to bendras valstybės plotas mažai pasikeitė (151 000 ± 15 000 km²).

Dar nepasibaigus Vytenio valdymui (1296–1316), Lietuvos plotas vėl pradėjo didėti – visų pirma Dauguvos (Vakarų Dvinos) ir Volgos aukštupių kryptimi, kur lietuvių ekspansijai totoriai ir jų rusėniškieji satelitai galėjo pasipriešinti mažiausiai. Jau minėti V. Janino tyrimai leidžia teigti, kad Lietuva Dauguvos ir Volgos takoskyros regione įsitvirtino dar Vytenio laikais⁶⁸. Tai reiškia, kad tuo pat metu mažų

mažiausiai Lietuvos hegemonijos sritis jau buvo ir Vitebsko žemė, galutinai prijungta 1320 m. Vadinasi, tuometinis (1320 m.) Lietuvos valstybės plotas galėjo būti jau apie 218 000 ± 21 800 km². Kitame Gedimino valdymo (1316–1341) dešimtmetyje (iki 1330 m.) Lietuvos valdžioje galutinai atsidūrė Klecko, Slucko, Turovo, Pinsko žemės, kurios su neilgomis pertraukomis buvo jos hegemonijos sferoje nuo Mindaugo laikų. Tuo pat metu tas pats atsitiko su žemėmis, kurias po jose gyvenusiu jotvingių išnaikinimo valdė Voluinė, bet kolonizavo išeiviai iš Mozūrijos – pavertė jas Palenkės pavadinimu žinomu kraštu. Su šiais naujais plotais LDK teritorija apie 1330 m. pasiekė 282 000 ± 28 200 km².

Didžiausias Gedimino laikų teritorinės ekspansijos laimėjimas – tai Voluinės užvaldymas 1340 m., kai jos kunigaikščiu tapo Gedimino sūnus Liubartas. Jos plotas pagal E. Gudavičiaus knygos žemėlapio matavimo planimetru rezultata – 69 000 km². Liubartas kurį laiką galėjo valdyti ir Haličą, kurio dalis Viktoro Cemuševos sudarytame LDK 1345–1430 m. politiniame žemėlapyje, skelbiamame baltarusiškoje LDK enciklopedijoje, pažymėta kaip teritorija, dėl kurios kovojo LDK ir Lenkija⁶⁹. Vis dėlto sprendimas įtraukti Haličą į LDK valdas nebūtų pakankamai pagrįstas. E. Gudavičius nurodo, kad šio laikotarpio Haličo priklausomybė nėra išaiškinta⁷⁰. Svarbiausia, net jeigu Haličas ir buvo pavaldus LDK, tas pavaldumas buvo trumpas ir veikiau nominalus (reali

⁶⁹ Žr. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя у 2 т., т. 1, с. 11. Jos plotas – 33 000 km².

⁷⁰ Žr. Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 126.

⁶⁸ Žr. Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков, с. 53.

valdžia priklausė vietos rusėnų diduome- nei). Jau 1349 m. Lenkija, naudodamasi LDK nesėkme Strėvos mūšyje (1348 m.), užpuolė Lietuvą ir užėmė ne tik Haličą, bet ir didžiąją Voluinės dalį bei Palenkę. Kovos dėl šių žemių su pertraukomis ir permaininga sėkme vyko du dešimtmečius. Pagal 1366 m. taikos sutartį LDK valdžioje likusios Voluinės dalies plotas sudarė 39 000 km². 1370 m. kai kurias šių žemių lietuviai atsiėmė. Taigi LDK valdžioje liko daugiau negu du trečdaliai Voluinės teritorijos (45 000 km²), o riba tarp Lenkijai tekusios vakarinės bei Lietuvos užvaldytos rytinės jos dalies liko nepakitusi iki pat Liublino unijos⁷¹.

Pridėję prie pirmiau nurodyto 282 000 km² ploto visą Voluinės teritoriją, gauname skaičių 351 000 ± 35 000 km², kurį galime laikyti LDK teritorijos dydžiu Gedimino valdymo pabaigoje. Jis sutampa su tuo, kurį nurodo K. Pakštas (350 000 km²), ir kiek mažesnis už tą, kurį gauname išmatavę Gedimino valstybės ribas (įskaitant teritorijas, apie kurias pasakyta, kad tai „ginčijamos žemės“), pažymėtas A. Šapokos redaguotos knygos žemėlapyje (317 000 km²). Tačiau skirtumo nebelieka, jeigu, kaip ir V. Janinas, į tas ribas įtraukiame Dauguvos aukštupio žemės Tverės, Smolensko ir Didžiojo Naugardo valdų sandūroje (dar 31 000 km²).

LDK plotą XIV a. penktojo dešimtmečio pradžioje turėtume gerokai padidinti, priėmę tą „Kijevo problemos“ sprendimą, kuriame senosios Rusios sostinės ir aplinkinio krašto prijungimas prie LDK

datuojamas trečiuoju ar ketvirtuoju XIV a. dešimtmečiu. Šiais dešimtmečiais tikėtiniausias Aukso ordos ir LDK kondominiumas Kijeve⁷². Kijeve įsikūręs Gediminaitis veikiausiai buvo toks pat totorių valdžios patikėtinis („vasalas“), kokie čia anksčiau buvo Riurikaičiai. Visą valdžią Kijevo žemėje LDK vargu ar galėjo įgyti iki pergalės prie Mėlynųjų vandenių (1363 m.), leidusios užvaldyti ir Podolę.

Ankstinant Kijevo užvaldymo chronologiją, yra nuoseklu tą patį daryti su teritorijos palei kairįjį Dniepro krantą (šiuolaikinėje Baltarusijoje ten yra Mogiliavo, Babruisko, Rogačiovo, Rečycos miestai) ir net anapus jo prijungimo prie LDK chronologija, nes tvirtą Lietuvos valdžią Kijeve keblu išsivaizduoti be į jį vedančių vandens kelių kontrolės. Šie Padnieprės plotai sudarė dalį LDK teritorijos, jos istorinėje geografijoje žinomos Padnieprės valsčių pavadinimu (49 000 ± 4900 km² pagal straipsnio autoriaus matavimus). Žemėlapyje E. Gudavičiaus knygoje ji pažymėta kaip įėjusi į LDK sudėtį jau Gedimino laikais, o žemėlapiai A. Šapokos knygoje ir baltarusiškoje LDK enciklopedijoje ją (kaip ir Kijevo žemę) identifikuoja kaip įsigytą Algirdo (1345–1377) laikais.

Nors ankstyva LDK hegemonija Padnieprėje abejonių nekelia, šios teritorijos dalijimas į valsčius, priklausančius Vilniaus ir Trakų kunigaikščiams, liudija ją buvus galutinai užvaldytą veikiausiai Algirdo ir Kęstučio diarchijos pradžioje (XIV a. viduryje). Priėmus šią prielaidą, LDK teritorija apie 1350 m. būtų

⁷¹ Čia ir toliau matavimams naudotas (jeigu nepasakyta kitaip) žemėlapis E. Gudavičiaus knygoje.

⁷² Žr. Šabuldo F. M. Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.

400 000 ± 40 000 km²⁷³. Į šį plotą neišskaičiuojame nedidelės Mstislavlio kunigaikštystės, iš Smolensko kunigaikščių atimtos apie 1358 m., ploto (5000 km²)⁷⁴. Beveik tuo pačiu metu (1355 m.) LDK ribos pasistūmėjo ir šiaurės rytų kryptimi, kur jos valdžion iki 1377 m. perėjo teritorijos Volgos aukštupyje, Didžiojo Naugardo ir Tverės valdų sandūroje (11 000 km²). Taigi, baigiantis šeštajam XIV a. dešimtmečiui, LDK plotą skaičiuojame buvus 416 000 ± 41600 km².

Po pergalės prie Mėlynųjų vandenų LDK teritorija padidėja iki 611 000 ± 61 000 km². Šį prieaugį sudaro didelės Kijevo (132 000 km²) ir Podolės žemės (63 000 km²). Dėl Podolės žemės tuoj prasidėjo kovos su Lenkija⁷⁵. Antrojeje Algirdo valdymo pusėje dar buvo įsigytas Brianskas (24 000 km²; apie 1370 m., kai Algirdas jame kunigaikščiu pasodino savo sūnų Demetrijų)⁷⁶ ir tuo pat metu ar gal kiek vėliau užvaldytos Černigovo bei Severų Naugardo žemės (45 000 km²). Skaičiuojant visą LDK plotą Algirdo val-

⁷³ V. Nasevičius teigia LDK plotą XIV a. viduryje buvus „daugiau nei 300 000 km²“ (*Hacesių B. II. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел*, c. 34). Iš tikrųjų jį galėtume laikyti didesniu (400 000 km²), atsižvelgdami į LDK kondominiumą Kijevo, o galbūt ir Podolės žemės.

⁷⁴ Matuota žemėlapyje E. Gudavičiaus knygoje. Pagal jau minėtą V. Cemuševo žemėlapij jos plotas kur kas didesnis – 20 000 km².

⁷⁵ Matuota pagal žemėlapij E. Gudavičiaus knygoje. Visos Podolės plotas yra 63 000 km². Lenkijos valdžion 1366 m. patekusi vakarinė jos dalis sudaro 15 000 km². 1411 m. ji grįžo LDK valdžion, o 1430 m. vėl buvo prarasta, Lenkijai nugvelbus dar ir 1366–1413 m. LDK turėtą Pietų Bugo upės ištakų sritį (iš viso 21 000 km²). LDK valdžioje 1430–1569 m. likusios Rytų Podolės plotas yra 42 000 km².

⁷⁶ *Žr. Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII–начало XV в.) // Средневековая Русь. Вып. 1. Москва, 1996, c. 89–91, 96.*

dymo pabaigoje, reikia atsižvelgti į teritorinius pokyčius Voluinėje – iš jos bendro 69 000 km² ploto 24 000 km² po 1370 m. liko Lenkijos valdžioje, ir Podolėje, kur Lietuva prarado 15 000 km² jos vakarinėje dalyje. Taigi, LDK plotas Algirdo valdymo pabaigoje buvo 640 000 ± 64 000 km². Tai mažiau negu „net 700 000 km² su viršum“, kuriuos nurodo K. Pakštas⁷⁷, bet kiek daugiau, negu nurodo V. Nasevičius (630 000 km²). Skirtumą veikiausiai galima paaiškinti tuo, kad lietuvių geografas tikriausiai orientavosi į žemėlapij A. Šapokos knygoje (juo iliustruotas K. Pakšto straipsnis), kuriame LDK teritorija pasiekia Juodąją jūrą jau Algirdo laikais.

Vidaus nestabilumo laikotarpį tarp Algirdo mirties ir Vytauto išvirtinimo valdžioje lydėjo ir teritoriniai praradimai. LDK visiems laikams neteko 1355–1377 m. valdytų žemių Volgos aukštupyje (11 000 m²). Tai į lenkų rankas patekdavo, tai vėl LDK sugrįždavo Rytų Podolės žemės. 1391 m. kovų su Vytautu įkarštyje Jogaila mainais už karinę pagalbą Mozūrijos kunigaikščiui perleido Palenkę, kurios didžiąją dalį (be Drohičino) Jogaila grąžino Lietuvai 1408 m. Po Zigmanto I nužudymo ji vėl trumpam atiteko Mozūrijai, o 1444 m. (jau su Drohičinu) sugrįžo LDK. Į šias trumpalaikes vakarinių LDK ribų perturbacijas skaičiuodami Taageperos integralą ir jo išvestinius dydžius toliau nekreipsime dėmesio, tačiau atsižvelgsime į Žemaitijos (23 300 km²)⁷⁸ netektį 1382–1409 m.⁷⁹

⁷⁷ *Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos*, p. 452.

⁷⁸ Pateikiame K. Pakšto nurodomą Žemaičių seniūnijos XVI a. plotą. *Žr. Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos*, p. 457.

⁷⁹ Dažnus Žemaitijos politinės padėties pokyčius

Žemaitija ne kartą buvo paaukota, kad LDK valdovai turėtų laisvas rankas atnaujinti teritorinę ekspansiją rytuose. Iš tikrųjų, dar nesibaigus XIV šimtmečiui, LDK pasiekė naujų laimėjimų. 1398 m. jos valdos pasiekė Juodąją jūrą, kur netoli Dniepro žiočių buvo pastatyta Tavanės pilis⁸⁰. Po pralaimėjimo prie Vorsklos Lietuvos valdžia dideliame, beveik negyvenamame plote prie Juodosios jūros tarp Dniepro ir Dniestro žemupių (Edisane) galėjo kuriam laikui susilpnėti ar pavirsti LDK ir totorių kondominiumu. Tačiau neatrodo, kad tai galėtų būti pakankamai svarus pagrindas nukelti šios teritorijos prijungimą prie LDK į vėlesnius laikus, nes ir tų laikų šaltiniuose keblu rasti labai aiškių ir tvirtų chronologinių orientacinių taškų.

Smolensko žemės kunigaikščiai LDK siuzerenitetą kurį laiką pripažino jau valdant Gediminui⁸¹. Vėliau jie tai kartu su Algirdu žygiuodavo prieš Maskvą, tai ieškodavo Maskvoje paramos prieš Lietuvą. Galutinį Smolensko prijungimą datuosime 1404 m. Keblu prieštarauti ir ankstesnei, 1395 m. datai, kai Vytautas vietoj nušalintų Smolensko kunigaikščių mieste pasodino savo vietininkus. Vis dėlto kova dėl jo tada dar nebuvo baigta, nes vienas pralaimėjimo prie Vorsklos padarinių buvo maištas 1400 m.,

trumpam sugrąžinęs į valdžią Smolenske Jurgį Riurikaitį, su kuriuo susidoroti pavyko tik po kelių karinių kampanijų.

Pergalė prie Žalgirio ne tik visiems laikams sugrąžino Lietuvai Žemaitiją (23 300 km²)⁸², bet ir leido sustiprinti bei įtvirtinti Lietuvos valdžią rytuose. Veikiausiai antruoju XV a. dešimtmėčiu reikia datuoti LDK įsitvirtinimą Okos aukštupyje. Jis pirmą kartą pateko į LDK hegemonijos sritį dar Algirdo laikais. Į ją vėl grįžo galutinai užkariavus Smolenską. Ilgainiui Lietuvos atramos taškais Okos aukštupyje tapo tiesiogiai valdomi Liubutskas ir Mcenskas⁸³. Po 1408 m. taikos su Maskva ir pergalės prie Žalgirio labai pakilus Vytauto autoritetui, LDK valdovas tapo vyriausiuoju arbitru smulkių šių žemių kunigaikščių Riurikaičių kivrūčiuose dėl vis mažėjančių tėvonių valdų paveldėjimo. Tai jau reiškia priklausomybę ne tik hegemonijos, bet ir mažų mažiausiai neformaliajai imperijos periferijai⁸⁴. Vienas iš labai sustiprėjusių XV a. trečiajame dešimtmetyje Vytauto įtakos totorių vidaus politikai padarinių turėjo būti LDK ribų pasislinkimas į rytus dabartinėje kairiakrantėje Ukrainoje iki Samaros ir Oskolo upių, kurios nuo Matviejaus Liubavskio laikų istoriografinėje tradicijoje nurodomos kaip LDK rytinės ribos dabartinės kairiakrantės Ukrainos teritorijoje⁸⁵.

po 1382 m., kai Lietuvos valdovai pirmą kartą ją užrašė ordinui, nuodugnai ištyrė Vytenis Almonaitis, įrodydamas, kad kai kuriais laiko tarpniais tarp 1382 ir 1410 m. Žemaitija buvo faktiškai nepriklausomas politinis vienetas, nepavaldus nei Ordinui, nei LDK. Žr. *Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*. Kaunas, 1998.

⁸⁰ Žr. *Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 199.

⁸¹ Žr. *Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития*. Москва, 1996, c. 40.

⁸² Tuo pat metu (1411 m.) Lietuvai grįžo Vakarų Podolė (15 000 km²).

⁸³ Žr. *Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 388.

⁸⁴ Žr. *Norkus Z. Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo*, p. 28–32.

⁸⁵ Žr. *Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos*, p. 452, taip pat LDK politinį žemėlapi fundamentiniame M. K. Liubavskio veikale: *Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: исторические очерки*. Москва, 1892.

Sprendžiant pagal matavimo planimetru rezultatus (naudotas žemėlapis E. Gudavičiaus knygoje), Edisano plotas buvo 88 000 km², Smolensko žemės 49 000 km², Okos aukštupio kunigaikštystė 45 000 km², o stepių ploto tarp Psio- lo upės vakaruose, Samaros – pietuose ir Oskolo – rytuose 102 000 km². Taigi visas LDK plotas paskutiniaus Vytauto valdymo metais (apie 1425–1430) sudaro 928 000 ± 93 000 km². Šis skaičius beveik nesiskiria nuo to, kurį nurodo K. Pakštas: „Įnešus reikalingas pataisas, tikrasis vytautinės imperijos plotas 1430 turėtų būti 930 000 km² ar truputį daugiau“⁸⁶. Apvalesnį K. Pakšto skaičių toliau ir naudosime. Jis gerokai didesnis už tą, kurį nurodo V. Nasevičius – 687 000 km²⁸⁷. Skirtumą galima paaiškinti istoriko sprendimu neįskaičiuoti į LDK teritoriją stepių prie Juodosios jūros, nes jos buvusios „beveik negyvenamos“⁸⁸.

V. Nasevičiaus argumentas neįtikina, nes tokiu atveju ir iš dabartinės Rusijos ar Kanados teritorijų turėtume išskaičiuoti jų užpoliarinės tundros, o Australijos ar Libijos – dykumų plotą. Be to, lieka neaišku, kaip baltarusių istorikas, nurodydamas LDK plotą tūkstančio kilometrų tikslumu, įsigudrino nubrėžti liniją, skiriančią „beveik negyvenamas“ teritorijas nuo tų, kurios yra pakankamai tankiai gyvenamos, kad jau galėtų būti laikomos LDK valstybės teritorija. Pastūmėjus LDK sieną Okos aukštupio rajone, kur ji niekada nebuvo visiškai aiški (Tula, kurios neįskaičiuojame,

kurį laiką priklausė Lietuvai), toliau į rytus (iki Dono ištakų), ar juolab įtraukę į jos valdas Riazanės kunigaikštiją, kuri Vytauto valdymo pabaigoje pripažino LDK siuzerenitetą, galėtume didžiausią LDK plotą „ištempti“ ir iki 1 000 000 km².

Bet tai jau būtų toks pat arbitralus žingsnis, koks yra V. Nasevičiaus sprendimas atimti iš LDK garbę bent keletą dešimtmečių pabūti valstybe, besidriekiančia nuo Baltijos iki Juodosios jūrų. „Pasitenkinsime“ K. Pakšto nurodytu plotu. Arbitralumo išvengti (ir rasti kompromisą tarp skirtingų nuomonių dėl didžiausio LDK ploto) leidžia R. Taageperos nurodyta 10% paklaida, už kurios slypi iki 100 000 km² ploto. Taigi, galime sakyti, kad LDK galėjo būti „milijonierė“, bet negalime teigti, kad tokia tikrai buvo. Lieka tikėtis, kad tolesniuose LDK istorinės geografijos tyrimuose bus rasta būdų sumažinti šią paklaidą.

Užtat baltarusių istorikas veikiausiai teisis, paskutiniojo Vytauto valdymo dešimtmečio LDK teritorijos plotą laikydamas didžiausiu. Iškart po Vytauto mirties (1430 m.) LDK prarado Vakarų Podolę (21 000 km²). Tad LDK plotas keliems dešimtmečiams stabilizavosi ir buvo maždaug 910 000 km². Nuo nedidelių ir kai kuriais atvejais tik laikinų LDK vakarinės sienos pokyčių Lenkijos naudai šiuo laikotarpiu galima abstrahuotis. Pietuose 1485 m. LDK prarado Edisaną – Juodosios jūros pakrančių žemes, kurių Turkijos sultonui prireikė susisiekimui sausuma su 1475 m. jų vasalu tapusiu Krymo chanatu užtikrinti⁸⁹.

⁸⁶ Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos, p. 452.

⁸⁷ Žr. *Насевич В. Л. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел*, с. 35.

⁸⁸ Ten pat.

⁸⁹ Žr. *Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos*, p. 454.

Rytų ribos ilgą laiką buvo stabilios. Naudodamasi vidaus karu Maskvos valstybėje ketvirtajame–penktajame XV a. dešimtmetyje, LDK kai kurias smulkias valdas, kurių priklausomybė nebuvo aiški, netgi prisijungė. Didesni konfliktai prasidėjo Maskvai užgrobus Didįjį Naugardą, nes ji nepaisė, kad LDK dar XIV a. buvo įgijusi fiskalines teises valsčiuose pasienio su sunaikintąja šiaurės rusėnų respublika ruože⁹⁰. Dar iki Lenkijos karaliaus ir LDK didžiojo kunigaikščio Kazimiero mirties (1492 m.) Okos aukštupyje ruseno nepasiskelbtas pasienio karas, 1493 m. virtęs atviru ir 1494 m. pasibaigęs kapituliantiška sutartimi, kuri Maskvai pripažino visas jos užgrobtas žemes (87 000 km²)⁹¹ ir paskatino ją tęsti tokią politiką.

Toliau pateiksime tik sausą LDK teritorinių nuostolių statistiką: iki 1503 m. LDK prarado dar 210 000 km², bet 1508 m. susigrąžino Liubečą. 1514 m. neteko Smolensko ir dar 56 000 km² – tai užfiksavo 1522 m. paliaubų sutartis su Maskva. Bendras teritorinių nuostolių karuose su Maskva dydis – 353 000 km² (daugiau negu trečdalis vytautinės teritorijos). Įskaičiaus Osmanų užgrobtą Edisaną (K. Pakštas mano jo plotą buvusį 92 000 km², o ne 88 000 km², kaip gavo šio straipsnio autorius), ir daug anksčiau prarastą Vakarų Podolę (21 000 km²), Lietuvai iš didžiausios teritorijos – 930 000 km² – 1522 m. liko 470 000 km² (pasak V. Nasevičiaus, – 496 000 km², o pasak K. Pakšto, – 485 000 km²). Per nelabai sėkmingą Starodubo karą 1534–1537 m. LDK prarado Sebežą ir Zavoločę, bet su-

sigrąžino Gomelį ir gana didelę aplinkinę teritoriją, todėl jos bendras plotas padidėjo ir Livonijos karo išvakarėse galėjo sudaryti 490 000 km².

Toliau ėjo lietuviškojo imperializmo „gulbės giesmė“: Livonijos užvaldymas. Po to kai 1561 m. Zigmantui Augustui pasidavė Livonija, LDK priklausė visa dabartinė Latvija ir bent pusė Estijos. K. Pakšto skaičiavimu, tai sudarė 85 000 km²⁹². Vadinasi, LDK teritorija trumpam padidėjo iki 575 000 km². Tačiau vėliau ištiko katastrofa: 1563 m. Lietuva (iki 1579 m.) prarado Polocką ir aplinkines teritorijas. Pagal autoriaus matavimus (naudotas žemėlapis E. Gudavičiaus knygoje), tai tik 12 000–15 000 km². Tačiau maskvėnai spaudė LDK kariuomenę ir Livonijoje bei veržėsi į LDK metropoliją. Išsigelbėjimo teko ieškoti sudarant uniją su Lenkija, bet prieš tai LDK dar prarado Palenkę ir ukrainietiškasias provincijas – iš viso 170 000 km² (K. Pakšto skaičius).

K. Pakšto skaičiavimais (490 000–170 000), LDK liko 320 000 km². V. Nasevičius nurodo mažesnę skaičių: 292 000 km²⁹³. Kaip galima spręsti pagal K. Pakšto straipsnio iliustracijas, geografą savo skaičiavimuose vadovavosi Lietuvos XVI–XVII a. politinių žemėlapiu A. Šapokos redaguotoje knygoje⁹⁴. Šį skirtumą tarp V. Nase-

⁹² Žr. Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos, p. 457.

⁹³ Žr. Hacesvič B. Л. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел, с. 38.

⁹⁴ Matuodamas LDK plotą pagal šį žemėlapi, autorius gavo 304 000 km². Rezultatas pagal žemėlapi E. Gudavičiaus knygoje – 308 000 km². Abiem atvejais į šį plotą įskaičiuota ne tik Polocko žemė, bet ir 1582 m. pagal Zapolskij Jamo sutartį su Maskva LDK atitekęs Veližo kraštas (apie 3000 km²), nes jis žemėlapyje A. Šapokos redaguotoje knygoje (klaidingai) įtrauktas į kontūrą, kurį apveda 1569–1582 m. sienos linija.

⁹⁰ Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков, с. 48–59.

⁹¹ Čia ir toliau (jeigu nenurodoma kitaip) jau pateikiami ne autoriaus matavimų, bet K. Pakšto duomenys.

vičiaus ir K. Pakšto skaičių galima aiškinti tuo, kad V. Nasevičius veikiausiai nurodo faktiškai LDK teritoriją 1569 m. be Maskvos tuo metu užgrobtų žemių (Polocko), o K. Pakštas gal įskaičiuoja ir dalį Livonijos⁹⁵. Manome, kad į ilgai trukusią Polocko netektį tikslinga atsižvelgti. Tada LDK plotas iškart po Liublino unijos būtų 305 000 km² (490 000–170 000–15 000 km²). Faktiškai LDK 1569 m. kontroliuojama teritorija buvo didesnė, nes tuo metu jai dar priklausė didžioji Livonijos dalis. 1572–1576 m. ATR pajėgos maskvėnų buvo nustumtos iki Dauguvos, tačiau energingomis naujojo valdovo Stepono Batoro (1576–1586) pastangomis karo laimė sugrįžo.

Atsižvelgti į visus LDK kontroliuojamos teritorijos ploto Livonijoje pokyčius, judant Livonijos karo frontams, nėra nei galimybės, nei reikalo (Taageperos integralui apskaičiuoti). Laikysime, kad iki 1569 m. LDK kontroliavo visą Livoniją, išskyrus Rygos miestą, Hjumas ir Saremos salas bei šiaurinę jos dalį prie Talino, kurią pačioje karo pradžioje užvaldė švedai ir maskvėnai. Tai sudaro K. Pakšto nurodomus 85 000 km²⁹⁶. Po 1569 m. Livonija tapo Lenkijos ir LDK karūnos kondominiumu⁹⁷. Todėl prie pirmiau nurodytų

⁹⁵ K. Pakštas nurodo jį buvus 15 000 km². Žr. *Pakštas K. Lietuvos valstybės plotai ir sienos*, p. 458.

⁹⁶ Matuodamas planimetru ATR valdas Livonijoje, kaip jos pažymėtos žemėlapyje A. Šapokos knygoje, autorius gavo tokį pat skaičių.

⁹⁷ Skaitytojas gali paklausti, kodėl taip pat nepadarėme su Kijevo ir Voluinės žemėmis, kurios iki mūsų prie Mėlynųjų vandenų buvo LDK ir Aukso ordos kondominiumas. Tačiau LDK ir Lenkijos kondominiumas Livonijoje ir LDK bei Aukso ordos kondominiumas Pietų Rusijoje – labai skirtingi dalykai, nes Livoniją Lietuva ir Lenkija valdė kaip du federacinio ar konfederacinio politinio darinio subjektai, o LDK ir Aukso orda vieno politinio junginio nesudarė.

305 000 km² tikslinga priskaičiuoti ir apie pusę (42 000 km²) to Livonijos ploto, kuris po Livonijos karą užbaigusių sutarčių su Maskva ir Švedija liko ATR valdžioje. Su šia nauja imperine periferija LDK plotas iškart po Liublino unijos (kai dar nebuvo susigrąžintas maskvėnų okupuotas Polocko kraštas) būtų 347 000 km², o pasibaigus Livonijos karui (su Polocku ir Maskvos valstybės atiduotu nedideliu Veližo kraštu) – 365 000 km².

1618 m. LDK Lenkijos padedama susigrąžino Smolenską ir daugelį kitų XVI a. pradžioje prarastų žemių. Bendras jų plotas pagal Deulino paliaubų sąlygas buvo iki 74 000 km² (matavimo planimetru žemėlapyje A. Šapokos redaguotoje knygoje rezultatas). Tai reikštų LDK ploto padidėjimą iki 440 000 km², o jeigu neskaičiuotume (pusės) ATR priklausiusios Livonijos teritorijos – 397 000 km². Panašų (380 000 km²) LDK teritorijos dydį po 1618 m. Deulino paliaubų nurodo ir V. Nasevičius. Livonijoje ATR jau 1629 m. po nesėkmingų karų su Švedija prarado Pietų Estiją, Vidžemę bei Rygą. Dėl to, autoriaus vertinimu, LDK plotas sumažėjo iki 405 000 km². Nurodydami šį skaičių, prie pagrindinės LDK teritorijos (įskaitant ir iš Maskvos laikinai atsiimtas žemes) priskaičiuojame tik pusę (7000 km²) Livonijos vaivadijos (Infliantų) ploto⁹⁸. Nebeskaiciuojame Kuršo hercogystės, nes nominaliai tebebūdama bendro LDK ir Lenkijos valdovo vasalė, ji po 1629 m. tapo faktiškai nepriklausoma buferinė valstybė tarp

⁹⁸ K. Pakštas nurodo jį buvus 15 000 km². Autorius, skaičiuodamas pagal žemėlapi A. Šapokos redaguotoje knygoje, gavo mažesnę (13 000 km²).

ATR iš Švedijos⁹⁹. Kuršo hercogystė ne tik visiškai savarankiškai tvarkė vidaus reikalus, bet ir vykdė savarankišką užsienio politiką, kurios tikslas buvo neutraliteto išsaugojimas ATR ir Švedijos konfliktuose. Ši hercogystė netgi įgijo užjūrio kolonijų (Tobago salą prie Pietų Amerikos šiaurės rytų pakrantės ir Gambiją Afrikoje), kurias (pusę jų plotą) irgi turėtume įskaičiuoti į LDK teritoriją, jeigu nuspręstume laikyti Kuršą LDK dalimi.

Po 1632–1634 m. karo su Maskva ir sienos „ištaisymų“ rytinio kaimyno naudai LDK vėl patyrė teritorinių nuostolių (Serpiskas, Trubčevskas, Severų Naugardas), kurių bendrą plotą V. Nasevičius vertina net 30 000 km²¹⁰⁰. Turbūt K. Pakštas juos jau iš anksto išskaičiuoja, nes teigia, kad LDK 1618 m. padidėjo tik 56 000 km² – nuo 320 000 km² (priminsiu, kad tokį plotą LDK, jo nuomone, turėjo iškart po Liublino unijos) iki 376 000 km²¹⁰¹. Tačiau į šį jo pateikiamą skaičių aiškiai nepatenka bendros su Lenkija valdos Livonijoje. 56 000 km² skaičius priimtinas tik kaip LDK valdžioje 1654–1667 m. karo su Maskva išvakarėse likusios antrajame XVII a. dešimtmetyje atsikariautos teritorijos dalies ploto įvertinimas. Tokiu atveju visą LDK plotą 1654 m. galima apskaičiuoti, sudedant LDK plotą 1582 m. (320 000 km²), pusę Latgalos ploto (7000 km²) ir K. Pakšto nurodomą XVII a. antrajame dešimtmetyje rytuose atsikariau-

tos teritorijos dydį – 56 000 km². Visą sudėję, gauname skaičių, labai artimą tam, kurį nurodo geografai (apie 381 000 km²)¹⁰².

Po Andrusovo paliaubų su Maskvos valstybe 1667 m. K. Pakštas LDK plotą 1667 m. nurodo buvus 320 000 km². Neaišku, ar jis atsižvelgia į sienos tarp LDK ir Lenkijos valdų Padnieprėje korekcijas, taip pat į Andrusovo paliaubomis nustatytos sienos pataisus LDK naudai 1678 m., kai jai buvo sugražinti Sebežo, Nevelio, Veližo valsčiai, kaip tai daro V. Nasevičius. Jis teigia, kad 1678 m. plotas buvo 306 000 km²¹⁰³. Šis skaičius svarbus matuojant Taageperos integralą, nes paskui LDK sienos visą šimtmetį nebesikeitė. Pamatavę LDK sienas žemėlapyje iš A. Šapokos redaguotos knygos taip, kad Livonijos (Infliantų) vaivadija liktų už LDK sienų, gavome 299 000 km². Pridėję pusę tos vaivadijos teritorijos, gauname tą patį skaičių, kurį nurodo baltarusių istorikas. Jį ir manome esant teisingą.

K. Pakšto teigimu, po pirmojo ATR padalijimo LDK prarado 85 000 km² (pasak V. Nasevičiaus, – 87 000 km²), o jai liko 250 000 km²¹⁰⁴. V. Nasevičiaus tvirtinimu, likęs LDK plotas turėtų būti gerokai mažesnis – 219 000 km²¹⁰⁵. Su tuo sutinkame. Per pirmąjį padalijimą LDK pra-

¹⁰² Ši skaičių taip pat vertėtų papildyti paklaida, nors ir ne tokia didelė kaip ikivytautiniams ir netgi vytautiniams laikams.

¹⁰³ *Žr. Nasevič B. Л. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел*, c. 39.

¹⁰⁴ *Žr. Pakštas K.* Lietuvos valstybės plotai ir sienos, p. 458. Lietuvių geografai veikiausiai įskaičiuoja Kuršą, kur tuo metu jau šeiminkavo Rusija.

¹⁰⁵ V. Nasevičiaus ir K. Pakšto nurodomų skaičių skirtumai tikriausiai atsirado dėl to, kad K. Pakštas į LDK teritoriją 1772 m. įskaičiavo Kuršą. Tačiau tuo metu Kuršo hercogystė jau buvo faktinėje Rusijos valdžioje.

⁹⁹ *Žr. Bues A.* Das Herzogtum Kurland und der Norden der polnisch-litauischen Adelsrepublik im 16. und 17. Jahrhundert. Möglichkeiten von Integration und Autonomie. Giessen, 2001.

¹⁰⁰ *Žr. Nasevič B. Л. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел*, c. 39.

¹⁰¹ *Žr. Pakštas K.* Lietuvos valstybės plotai ir sienos, p. 457.

3 pav. Senosios Lietuvos valstybės ploto kaita 1250–1795 m.

rado Latgalą, kartu nebeliko dėl jos, kaip bendros LDK ir Lenkijos valdos, statuso kylančių keblumų vertinant LDK plotą. Baltarusių istorikas nebenurodo LDK ploto po antrojo (1793 m.) padalijimo, bet jį pateikia K. Pakštas: 132 500 km².

Visus šiuos toli gražu neišsamiai suminėtus senosios Lietuvos valstybės pokyčius atspindi milimetriniame popieriuje nubraižytas LDK ploto dinamikos grafikas, kuriame horizontali ašis reiškia laiką, o vertikali – plotą 1000 km² (žr. 3 pav.). Grafikas nubraižytas, linija sujungus ką tik paaiškintus atskaitos taškus. Kaip sakytą, iki XV a. LDK plėtimasis į rytus buvo nenutrūkstamas (nors ir su „atoslūgiais“) procesas, kuriame keblu išskirti aiškius taikos ir paliaubų sutarčių, nustatančių aiškias ir tikslias sienas, sudarymo datomis apibrėžtus chronologinius taškus. O jeigu tokių sutarčių būta, tai jos arba neišli-

ko, arba sienos jose nebuvo tiksliai nustatytos. Todėl brėžiant grafiko liniją šiam laikotarpiui naudotos tiesės, tiesiog sujungiančios pirmiau aptartus taškus. Toliau grafiko linija darosi kampuota, nes tokias sutartis, užminčias tarptautine teise įteisintus LDK sienų pokyčius, jau turime. Vis dėlto ploto statistika iki pat XVII a. pabaigos yra labai apytikslė. Lieka tik viltis, kad nereikės ilgai laukti, kol LDK istorikai specialiais tyrimais pašalins tą tikslų žinių apie LDK sienų istorinę geografiją trūkumą, kuris išryškėja, mėginant taikyti jos istorijos tyrimams klioimetrinius („estiškus“) metodus.

Planimetru išmatavę plotą po LDK teritorijos dinamikos 1250–1795 m. grafiku (apie 250 cm²) ir perskaičiavę jį pagal grafiko mastelį (1 cm² = 0,01 km²C) gauname senosios Lietuvos valstybės Taageperos integralą (TI): 2,5 mln. km²C. Skaityto-

jui, kuris nustebtų dėl staiga atsiradusio milijono (juk teigėme, kad LDK plotas veikiausiai nepasiekė 1 mln. km²), galime tik patarti dar kartą perskaityti pirmąjį straipsnio skirsnį arba (dar geriau) paties estų mokslininko darbus. Tai darant būtina atkreipti dėmesį, kad trumpai gyvavusios didelės politikos TI yra mažas, o palyginti nedidelė, bet tvari (ilgą laiką egzistavusi) politija gali „užsidirbti“ didelį TI¹⁰⁶.

Palyginę gautą rezultatą su estų mokslininko nurodomais skaičiais¹⁰⁷, galime konstatuoti, kad LDK TI pranoksta beveik visas pirmosios imperijų istorijos fazės (3000–600 m. pr. Kr.) imperijas (išskyrus pusiau legendinę Sia ir Šangų imperiją Kinijoje (6,2 mln. km²C) ir naująją Egipto imperiją (4,4 ± 1,3 mln. km²C). Jis nėra įspūdingas palyginti su Romos imperijos TI (21 mln. km²C)¹⁰⁸. Tačiau jeigu LDK lygintume ne su antrosios fazės (600 m. pr. Kr.–600 m.) „rekordininkėmis“, ji toli gražu nebūtų pačioje sąrašo pabaigoje – prilygtų Ptolemajų Egiptui (2,5 mln. km²C) ir pranoktų Baktriją (2,4 mln. km²C).

Žinoma, žvelgiant į senosios Lietuvos imperiją hologeistinių palyginimų perspektyvoje, ją reikėtų visų pirma lyginti su amžininkėmis – trečiosios fazės (po 600 m.) antrosios eros (1200–1600 m.)¹⁰⁹ imperijomis, kaip tai daro pats estų mokslininkas (žr. 2 pav.). Deja, šio laikotarpio

imperijų TI savo skaičiavimų duomenų jis nepateikia, tad tenka apsiriboti teiginiu, kuriam pagrįsti pakanka žvilgsnio į jo pateikiamus šio laikotarpio imperijų teritorinės plėtros vienas ant kito uždėtus grafikus (žr. 2 pav.): LDK priklauso prie mažesniųjų šio laikotarpio imperijų.

Atėmę iš TI integralo 5% jo ploto, gauname didžiausią stabilų LDK ploto dydį M: apie 740 000 km². Tokį plotą ji turėjo XV a. pradžioje, užvaldžiusi žemes prie Juodosios jūros bei Smolenską (bet dar nesusigražinusi Žemaitijos). 20%, 80% ir 50% šio dydžio yra atitinkamai 148 000 (E), 592 000 (A) ir 370 000 (F) km²¹¹⁰. Pirmą svarbi išvada, kurią turime padaryti remdamiesi šiais skaičiais, yra ta, kad senoji Lietuvos valstybė ėmė virsti imperija jau Mindaugo laikais, nes jos plotas jau tada pranoko 148 000 km². Nepaisant XIII a. antrosios pusės teritorinių nuostolių, jos plotas veikiausiai niekada nebuvo mažesnis už šį pirmąjį iš trijų R. Taageperos išskiriamų imperijų istorijos slenkstinių dydžių.

Antrąjį (brandos) slenkstį LDK peržengė tarp 1360 ir 1365 m. užvaldžiusi Kijevo ir Podolės žemes. Šios chronologinės išvados veikiausiai nepakeistų ir kitoks (ankstinantis) „Kijevo problemos“ sprendimas, nes reikalingą A pasiekti teritorijos plotą gauname skaičiuodami ne tik Kijevo, bet ir Podolės žemių plotą. Laikydami estų tyrinėtojo siūlomo imperijos iškilimo laikotarpio (angl. *rise time*) apibrėžimo (A–E), galime konstatuoti, kad ši fazė LDK istorijoje truko 100 ± 10 metų. O „brandos“ ar susiformavusios LDK imperijos gyvavimo trukmę apskaičiavę gauname

¹⁰⁶ 1000 metų egzistavusios 100 000 km² politikos ploto TI yra 1 mln. km²C. Tokį patį TI turėtų 10 mln. km² aprėpusi, bet tik 10 metų tegyvavusi milžiniška politija.

¹⁰⁷ Žr. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C.*, p. 191.

¹⁰⁸ Žr. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D.*, p. 134.

¹⁰⁹ Priminsime, kad tyrinėtojas ją pakrikštija „Mongolų era“.

¹¹⁰ Visiems šioms skaičiams galioja 10% paklaida.

buvus 200 ± 10 metų (F–A). 1569 m. ištis yra LDK imperijos žlugimo ar „nesėkmės“ metai, nes tokį žlugimą konstatuoti pakanka pirmojo teritorijos sumažėjimo iki 50% maksimalaus stabilaus dydžio (M). Tai ir įvyko 1569 m., kai LDK plotas sumažėjo iki $320\,000\text{ km}^2$ (K. Pakštas), $292\,000\text{ km}^2$ (V. Nasevičius), $305\,000$ ar $347\,000\text{ km}^2$ (priskaičiavus pusę Livonijos).

Ar pasikeistų šios išvados, nusprendus 1569 m. laikyti Lietuvos valstybingumo pabaiga? Išmatavę atitinkamą plotą 3 pav. gauname, kad LDK TI buvo $1,71\text{ mln. km}^2\text{C}^{111}$. Maksimalus stabilus plotas padidėja iki $790\,000\text{ km}^2$ (toks jis galėjo būti apie 1415–1420 m.), E padidėja iki $158\,000$, A iki $632\,000$, o F iki $395\,000\text{ km}^2$. Šie nauji skaičiai gali skaitytoją nustebinti. Tai yra gerai, nes kliometrinė analizė nedaug ko verta, jeigu nepateikia pastebėjimų ar išvalgų, kurios iš pirmo žvilgsnio atrodo kontraintuityviai. Iš tikrųjų jokie paradokso čia nėra: trumpaamžės imperijos maksimalus stabilus plotas padidėja, bet pats laikotarpis, kai imperija turi tokį plotą, sutrumpėja. Tokį didesnį plotą ilgiau trunka pasiekti, tačiau jis greičiau ir prarandamas, ką ir reiškia didesni brandos ir žlugimo slenksčių dydžiai¹¹².

¹¹¹ Kiekvienas, įdėmiai skaitęs pirmą straipsnio skirsnį, pastebės, kad toks pat buvo ir plačios, bet palyginti trumpai egzistavusios naujosios Asirijos imperijos TI. Kitos patekusios į Biblijos puslapius Vakarų civilizacijos istorinėje atmintyje įamžintos (nors ir tik trumpai egzistavusios – naujosios Babilono imperijos – TI dar menkesnis: tik $0,4\text{ mln. km}^2\text{C}$. Žr. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 B.C.*, p. 191.

¹¹² Mažai kas pasikeistų, net jeigu imperijos brandos slenkstį A pažėmintume iki pusės M, kaip gal Taagepera yra linkęs daryti savo 1997 m. paskelbtame straipsnyje. Kai $M = 740\,000\text{ km}^2$, brandai reikėtų $370\,000\text{ km}^2$ pločio, o kai $M = 790\,000\text{ km}^2$, A slenkstis yra $395\,000\text{ km}^2$.

Nauji skaičiai nereikalauja atsisakyti išvados, kad senosios Lietuvos valstybės kaip imperijos istorija prasideda jau Mindaugo laikais: vadovaujantis R. Taageperos kriterijais, faktas, kad vėliau LDK teritorijos plotas buvo smuktelėjęs žemiau pirmojo slenkstinio dydžio, neturi reikšmės. Brandą tenka datuoti jau Algirdo valdymo pabaiga. Dėl to šiek tiek pailgėja (iki 110 ± 10 metų) LDK kaip imperijos kilimo laikas ir atitinkamai sutrumpėja (iki 190 ± 10 metų) jos gyvavimo trukmė. Palyginę gautus rezultatus su kitais atvejais, kuriems R. Taagepera pateikia savo skaičiavimų rezultatus¹¹³, aptinkame, kad LDK priklauso prie tų imperijų, kurių kilimas truko palyginti ilgiau (antai Roma kilo 140 metų, o Hunų imperija – tik 60 ± 20 metų), bet užtat (ir gal todėl) ir buvo tvaresnės. Šviesus ar ne, LDK imperija nebuvo meteoras¹¹⁴, kokios buvo, pavyzdžiui, dauguma stepių klajoklių sukurtų imperijų.

3. (Praktinės) išvados: apie LDK imperijos gimimo, brandos ir mirties datas

Kai viršininkai paliepia, statistinių žinybų darbuotojai kažkaip visai nesunkiai sugeba aptikti, kuris naujagimis yra $600\,000$ -asis vilnietis ar $3\,500\,000$ -asis lietuvis. Vilčių, kad istorikams, taikant R. Taageperos metodus, kada nors pavyks apskaičiuoti

Nėra tikėtina, kad šie slenksčiai galėjo būti peržengti jau Gedimino laikais, nebent priimtume „ankstinantį“ Kijevo problemos sprendimą.

¹¹³ Deja, jis tai daro tik $600\text{ m. pr. Kr.}–600\text{ m. laikotarpiai}$. Žr. *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D.*, p. 134.

¹¹⁴ „Vytautinė imperija nuėjo praeitin lyg šviesus meteoras.“ Taip rašė Zenonas Ivinskis (Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978, p. 6).

Lietuvos imperijos gimimo dieną, kur kas mažiau (nebent patikėti šią užduotį pačiam estų mokslininkui). Pirmiau pateikti ikivytautinės ir net vytautinės Lietuvos ploto dinamikos skaičiai gali būti nesunkiai užginčyti, todėl neįveikiama kliūtis jos gimtadienio (dienos, kai jos teritorija pirmą kartą viršijo 20% jos maksimalaus stabilaus ploto) lieka ir liks didžiulės paklaidos, kurios neleidžia to gimtadienio nustatyti ne didesniu kaip 10 metų tikslumu. Autoriui lieka apsiriboti ką tik pateiktais išaiškinimais, kaip apskaičiuoti Lietuvos imperijos gimimo dieną ir kokių duomenų tam reikia.

Kita proga prisiminti Lietuvos imperiją galėtų būti jos pilnametystė: metai ar diena, kai ji pasiekė „pilnametystę“ (80% M). Šiai šventei gerai tiktų Kijevo išvadavimo iš totorių valdžios arba pergalės prie Mėlynujų vandenų metinės. Deja, netgi šio mūsų metus specialistai nurodo su vienerių metų paklaida¹¹⁵, o Kijevo perėjimo LDK valdžion aplinkybes gaubia dar tirštesnis ūkas. Aišku tik tiek, kad ta „pilnametystė“ buvo pasiekta Algirdo valdymo laikais, todėl Lietuvos imperiją galėtume prisiminti, minėdami jo mirties dieną. Deja, žinome, rodos, tik mėnesį (1377 m. gegužė).

Kur kas lengviau su senosios Lietuvos „mirties“ data. Tai galėtų būti kovo 28-oji. Tą dieną (1569 m.) paskutinis LDK valdovas ir Lenkijos karalius Gediminaitis

Zigmantas Augustas pasirašė Palenkės ir Voluinės prijungimo prie Lenkijos privilegijas¹¹⁶. Po poros mėnesių LDK neteko ir Kijevo bei Braclavo vaivadijų, pasirašydama Liublino unijos aktą jau be Ukrainos žemių.

Tačiau nusprendus gedėti dėl Lietuvos imperijos, geriausia tai daryti liepos 14 d., Žalgirio mūšio minėjimo išvakarėse. Tą dieną 1471 m. Maskvos kariuomenė prie Šelonės upės sumušė Didžiojo Naugardo pajėgas. Mūšio lauke nekrito nė vienas LDK karys, bet jame senoji Lietuvos valstybė pralaimėjo taip pat skaudžiai, kaip triuškinamai prieš 51 metus (be vienos dienos) laimėjo Žalgirio lauke. Prijungus Didįjį Naugardą prie Maskvos, jėgų santykis Rytų Europoje pasikeitė Maskvos valstybės naudai, už tai LDK turėjo sumokėti virtine skaudžių pralaimėjimų XV a. pabaigos–XVI a. pradžios karuose, kurie ir tapo senosios Lietuvos imperijos saulėlydžiu. LDK tą tolimą vasarą veikė ne taip, kaip derėjo veikti imperijai, šimtmečius vadavusiai Rusiją nuo totorių ir jų pakalikų Maskvos kunigaikščių jungo. Jai atsisakius atlikti tas pareigas, kurias jai uždėjo tuo metu jos dar turėtas didžiosios Rytų Europos valstybės statusas, ilgiems ilgiems šimtmečiams (o gal ir visiems laikams) mūsų lauke buvo sunaikinta kitokios, demokratinės Rusijos alternatyva. Bet tai jau ne šio straipsnio tema.

¹¹⁵ R. Batūra teigia, kad mūšis prie Mėlynujų vandenų galėjo įvykti 1362 m. rudenį arba 1362 m. Žr. *Batūra R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Orda*, p. 310.

¹¹⁶ Žr. *Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 638.

WHEN ANCIENT LITHUANIAN STATE BECAME AN EMPIRE AND CEASED TO BE IT? AN ANSWER TO LITHUANIAN QUESTION USING AN ESTONIAN METHOD

Zenonas Norkus

S u m m a r y

The article introduces an Lithuanian reader into the ideas of distinguished American-Estonian political scientist Rein Taagepera on comparative cliometrics of empires and uses them to detect main thresholds in the imperial history of the ancient Lithuania. For this goal, its size-time integral (called in the paper Taagepera integral) was measured. It is used to calculate the maximum stable size (M), emergence (20% of M), adulthood (80% of M), failure (50% of M) dates, rise and duration times of the ancient Lithuanian empire. According to author's calculations, ancient Lithuania emerged as empire already

under Mindaugas rule (before 1263), and its rise time was about 100 years. Its adulthood came in the early sixties of the XIV century, and it failed in 1569, when just before Lublin union Poland annexed the Southern provinces of the Grand Duchy of Lithuania. So its duration time was slightly more above 200 centuries. These chronological conclusions are made under assumption that old Lithuanian state survived untill 1795. If this assumption is exchanged for another that says that 1569 was also the endpoint of the ancient Lithuanian state, only slight changes are to be made in these conclusions.

*Īteikta 2009 04 27
Parengta skelbti 2009 05 15*